

Gravstenar i Norge och Sverige
som symboler för känslor, tankar
och idéer i vår egen tid

Anders Gustavsson

Gravstenar i Norge och Sverige
som symboler för känslor, tankar
och idéer i vår egen tid

En tilltagande individualitet
under 1990-talet?

NOVUS FORLAG
OSLO 2003

Tryckt med bidrag från:
Ekomuseum Gränsland/Økomuseum Grenseland
Gränskommittén för Østfold - Dalsland - Bohuslän
Halden Sparebank
Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo
Kungliga Gustav Adolfs Akademien, Uppsala
Letterstedtska föreningen
Länsstyrelsen för Västra Götalands län
Østfold fylkeskommune

Omslag: Geir Røsset
Trykk: Gjøvik Trykkeri A.s
Innbinding: Gjøvik Bokbinderi A.s
Boken er satt med Linotype Garamond 11,5/14
og trykt på G-print 130 g

ISBN 82-7099-365-4

Omslagsbild på framsidan:

En färglagd svensk och en norsk flagga över en kvinna född 1930 och uppväxt i Langenes på den norska sydkusten. Hon gifte sig på 1950-talet med en fiskare på Dyrön där hon avled 1999. Blommorna runt det förgyllda korset visar på en kombination mellan det andliga och det världsliga. Kvinnans namn har satts ut till höger med ett tomrum till vänster för den efterlevande maken. Graven finns på Rönnängs kyrkogård.

Omslagsbild på baksidan:

Enbart mannens namn, yrke, födelse- och dödsdata och hemort Kärra har skrivits ut på denna gravsten från 1905 på Tegneby kyrkogård. Hustrun som avled 1909 förblev osynlig inför eftervärlden. Familjen markeras genom ordet "Familjegraf" längst ned på stenen. Denna är mycket högre än som varit brukligt under 1900-talet (jfr omslagets framsida och sida 7). Korset är svart i enlighet med äldre tradition.

Innehåll

Historisk tillbakablick	7
Målsättning	8
Ny lagstiftning på 1990-talet i Norge och Sverige	10
Fältarbeten på kyrkogårdar	13
Fältarbeten på gravstenshuggerier	15
En begränsad yta för texter och bildsymboler	23
Barn- och ungdomsgravar i relation till medelålders och äldre personers gravar.	23
<i>Dödfödda barn får egen gravplats</i>	24
<i>Markera det personliga hos barn eller yngre personer som dött.</i>	26
<i>Nedtecknade samtal riktade till den döde</i>	31
<i>Foto som personlig markering.</i>	34
<i>Hjärtformad sten eller bildsymbol.</i>	35
<i>Möten mellan generationer</i>	37
Bostadsortens markering	39
<i>Samma bostadsort genom lång tid på landsbygd och i mindre tätorter</i>	39
<i>Att byta bostadsort inom landet</i>	41
<i>Att byta nationalitet under sitt liv.</i>	41
Landskapsmotiv från kust och inland	46
Anknytning till naturen vid valet av sten och bildsymboler	51
Det personliga speglat genom namnteckning eller smeknamn.	56
Yrkets markering.	60
Könets avspegling	74
Den moderna fritiden	80
Ideologiska organisationer och föreningar	93
Religiösa och sekulariserade uttryck.	97
Anonyma gravplatser och nya möjligheter till individuell markering	114
Nyheter och traditioner i Norge och Sverige	120
Noter	124
Källor och litteratur	126
<i>Otryckta källor</i>	126
<i>Tryckta källor och litteratur</i>	127

Historisk tillbakablick

Gravstenen är ett konkret uttryck som finns kvar efter det att en människa har avlidit. Under det senaste århundradet har de allra flesta människor fått ett sådant minnesmärke även om seden med anonyma gravplatser i minneslundar eller att sprida askan ute i naturen har utbredd sig mer och mer under de senaste årtiondena.

Till det yttre har gravstenarna blivit allt mindre till formatet jämfört med äldre tiders bautastenar för högre sociala skikt. Samtidigt förekom då större variationer på kyrkogårdarna i fråga om storleken jämfört med nutiden. Människor från de lägsta sociala skikten fick enkla minnesmärken såsom träkors, vilka inte hade någon längre livslängd. Själv undersökte jag på 1960-talet sociala variationer på tre kyrkogårdar i Lund både i fråga om minnesmärken och gravarnas placering på kyrkogårdarna (Gustavsson 1966).

De mindre storlekarna på gravstenarna i senare tid går tillbaka på centralt givna regleringar i både Sverige och Norge¹ varvid människors jämlikhet efter döden tydligare kommer fram. De individuella uttrycken avtog till förmån för en större likriktning. Ingen skulle ha en högre gravsten än en annan.

Den individuella eller socialt orienterade framtoningen behöver emellertid inte bara vara relaterad till stenens yttre storlek utan även till de texter och bildsymboler som finns inristade. Längre tillbaka i tiden var inskriften med den dödes yrke ovanför namnet en väsentlig sak som kunde markera individerna, i detta fall huvudsakligen männen, och skilja människor åt socialt sett. Även arbetare och hantverkare satte ut sina titlar så som snickare, skomakare och stenhuggare. Detta gäller både i Norge och Sverige och har i en del fall pågått fram till de närmaste årtiondena efter andra världskriget men sedan alltmer avtagit och i Sverige egentligen helt försvunnit (jfr Hammarskjöld 2001). Därtill kom bl a skulpturer inom de högre sociala skikten.

Den religiösa inriktningen kunde framträda genom texten en psalmvers eller ett bibelord och ett kors. Här fanns en stor likhet i utformningen av korsen, som både kunde stå för ett kristet innehåll och beteckna döden. Världsliga bildsymboler liksom världsliga texter fanns också i viss utsträckning.

Målsättning

Denna undersökning sätter fokus på 1990-talet med tanke på en starkt förändrad praxis som jag mött vid fältarbeten. Denna förändring måste i sin tur ses i relation till en förändrad lagstiftning både i Norge och Sverige. Jag vill fästa huvudvikten vid de texter och bildsymboler som finns inristade på gravstenar likaväl som på föremål fastsatta på gravstenar så som bronsfigurer. Föremål med eller utan texter har dessutom i en del fall börjat att placeras framför gravstenen i anslutning till blomorna. Även texter skrivna på papper insatta i ett plastfordral har börjat förekomma. Stenens yttre form är i denna studie av intresse enbart om den är utformad med ett symboliskt innehåll t ex i form av ett hjärta, vilket har börjat förekomma under senare år. Då kan stenens utseende förstärka och komplettera budskapet som finns inristat.

Målet med undersökningen är att tolka texter, bilder och föremål som symboler och uttryck för människors känslor, tankar och idéer. Det gäller att gå från det yttre till det inre, från det synliga till det bakomliggande osynliga. Symbolforskningen som förekommit inom etnologin, kan bli till hjälp vid analysen (t ex Korff 1997)². Historikern Knut Kjeldstadli förde i etnologtidskriften *Dugnad* 1997 en principiell diskussion om tolkningar av symbolbegrepp (Kjeldstadli 1997).

Hur har en tilltagande individualisering i det moderna samhället tagit sig uttryck på gravstenarna? Hur kan det individuella hos den avlidne synliggöras? Kön-, generations- liksom ideologiska perspektiv kommer att anläggas. Hur märks religiositeten både i sina nya och sina traditionella former? Vidare analyseras frågorna om arbetslivets, den moderna fritidens och naturintressets betydelse. Vad betyder den avlidnes hemort efter döden? Hur märks naturgeografiska skillnader t ex mellan kust och inland? Hur kommer en ökad migration i det moderna samhället till synes osv?

Den geografiska utgångspunkten för undersökningen är ett sjuttioal utvalda kyrkogårdar från Göteborg till Oslo som är utmärkta på kartan. (nästa sida) Källmaterialet utgörs för det första av fotografier, som jag mestadels tagit själv³. Det gäller vidare observationer, intervjuer med anhöriga samt stenhuggeri- och kyrkogårdspersonal. Drygt ett par tusen foton har tagits. Vid fotograferingarna har jag koncentrerat mig på nyheter under 1990-talet med utgångspunkt i perspektivet individualisering. Någon kvantitativ strävan har inte förekommit. I stället har ett kvalitativt urval gjorts vid fotograferingarna på kyrkogårdarna och med inriktning främst på nya motiv och texter. Det karakteristiska i förhållande till det

Karta över orter där fältarbete bedrivits inom projektet "Symboler kring döden". I städerna har fältarbete förekommit på flera kyrkogårdar. Kartan har ritats av Torill Sand, Oslo.

avvikande och nyheter har jag fått fram genom fältobservationer som tecknats ned.

Jämförelser sker mellan förekommande bruk i Norge och Sverige eller mera precist uttryckt mellan en västsvensk och en sydöstnorsk region som möts vid riksgränsen mellan Østfold och Bohuslän. Hur märks likheterna och var går skiljelinjerna i praxis på kyrkogårdarna men också i fråga om rikstäckande lagstiftning och lokala förordningar? Studien är ett led i forskningssamarbetet mellan universiteten i Göteborg och Oslo. Vidare förekommer ett samarbete mellan universitet och Ekomuseum Gränsland som arbetar i gränsområdena i Bohuslän, Dalsland och Østfold (jfr Gränsmöten 1999).

Ny lagstiftning på 1990-talet i Norge och Sverige

Under 1990-talet har det givits en större frihet för gravrättsinnehavarna att utforma stenar liksom att välja bilder, texter och föremål på stenen. I Sverige stadfästes en sådan mycket liberal lagstiftning 1990⁴. I Norge infördes en motsvarande lag 1996 som trädde i kraft den 1 januari 1997. Den ersatte den äldre lagstiftningen från 1897 som gällde fr o m den 1 januari 1898⁵.

Gravrättsinnehavaren, eller "Festeren" med norsk terminologi, har nu i Norge rätten att bestämma "hvem som skal gravlegges i graven og forsyne graven med gravminne samt ellers rå over den. ... Festeren har plikt til å holde graven i hevd"⁶. I regeringens kommentar uttrycks att det är "festeren som avgjør spørsmål om utforming, utsmykking og bruk av graven"⁷. Begränsningar kan utgöras av gravstenens storlek och form. Vid stortingsförhandlingarna 1996 godkändes regeringens förslag enhälligt⁸. Lagen kompletterades med centrala, riksgiltiga föreskrifter 1997 från kyrko-, utbildnings- och forskningsdepartementet. Detta hade inte funnits tidigare utan enbart lokala kyrkogårdsföreskrifter. "Tekst, fotografi, dekor og symbolbruk på gravminne skal være sømmelig". Material som används skall ha en beständig karaktär och kräva lite av underhåll⁹.

Den motsvarande svenska lagtexten från 1990 lyder: "Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkul-

tur”¹⁰. I regeringens proposition som föregick lagens godkännande i riksdagen, underströk departementschefen Margot Wallström vikten av frihet för den avlidne och de anhöriga: ”I själva tanken att vårda minnet av de döda ligger att var och en måste ges en betydande frihet att få göra det i enlighet med sin egen uppfattning. Den givna utgångspunkten bör enligt min mening vara att den enskilde gravrättsinnehavaren bestämmer om hur gravanordningarna skall utformas”. Individualiteten hade därmed getts nästan obegränsade möjligheter. ”Upplåtarens begränsande föreskrifter skall utgöra avsteg från denna grundläggande princip”. Inskränkningarna kan bli avseende att ”den besökande allmänheten inte skall behöva utsättas för något som allmänt sett kan väcka anstöt”¹¹.

Den tidigare gravrättslagen från 1963 som trädde i kraft den 1 januari 1964 lade i stället ansvaret helt på upplåtaren, dvs de lokala kyrkogårdsförvaltningarna¹². Detta främjade likriktning på kyrkogårdarna och motverkade möjligheter att komma med avvikande nyheter. De föreskrifter som lämnades skulle ha till avsikt att ”tillgodose en god gravkultur”. Några ändringar i lagen från 1990 har inte införts i och med att Svenska kyrkan fick förändrade relationer till staten från och med år 2000¹³.

Genom dessa bestämmelser i Sverige och Norge blev regleringen mera likartad på landsbasis, medan lokalt utformade föreskrifter och restriktioner hade haft betydligt större betydelse tidigare. Under 1990-talet fick de lokala kyrkogårdsförvaltningarna mycket mindre möjligheter att komma med direktiv. Restriktioner skulle bara tillämpas i undantagsfall för att i Sverige tillgodose det diffusa begreppet ”god gravkultur”. I en skrift 1991, utgiven bland annat av Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation, om planering och vård av begravningsplatser konstateras om den nya lagen som trädde i kraft den 1 april 1991: ”Pastoratet kan endast i begränsad omfattning styra gravvårdarnas utformning. Gravvården är i hög grad den enskildes angelägenhet och individuella önskemål och idéer om hur den skall se ut bör som regel få komma till uttryck. Stor frihet här bidrar till att göra gravkvarteren rika och intressanta i den massverkan som uppstår” (Kyrkogårdens form 1991: 69).

Innan en gravsten sätts upp, skall de lokala kyrkogårdsförvaltningarna i Sverige även efter 1990 pröva om den kan tillåtas¹⁴. De kyrkogårdsförvaltningar som jag haft kontakt med, har inte lämnat några avslag på ansökningar efter 1990¹⁵. I enstaka fall har det förekommit interna diskussioner om man varit tveksam. I Uddevalla gäller det ett fall där fladdrande gardiner i ett fönster skulle avbildas på en gravsten 1992. Den åtföljande texten lyder: ”Behöver änglarna också gardiner? Farväl på din resa” (foto 1 nästa sida). Kunde det ingå i ”god gravkultur”?

Foto 1. Denna avlidna medelålders kvinna var innehavare av butiken Anitas gardiner i Uddevalla. Bilden på Ramneröds kyrkogård av ett fönster med fladdrande gardiner kombineras med texten "Behöver änglarna också gardiner?" Den jordiska tillvaron knyts till en utomjordisk där änglarna finns. Där kan den avlidna få uppgifter som anknyter till hennes tidigare jordiska sysselsättning. Denna uppfattning förstärks av texten "Farväl på din resa", som i sin tur kombineras med bilden av tre fåglar som flyger iväg bort någonstans. Hustruns namn placeras till höger med ett tomrum för den efterlevande maken till vänster.

Gravvårdsutskottet gav ett jakande svar, ty gardinerna ansågs kunna rymmas inom begreppet "god gravkultur" och inte utgöra något anstötligt¹⁶. Den tekniske chefen vid den aktuella kyrkogården i Uddevalla uppger om praxis efter 1990: "Vi tolkar men gravvårdsinnehavarna bestämmer"¹⁷.

I Norge skulle de lokala kyrkogårdsförvaltningarna se till att gravarna inte kunde väcka anstöt hos besökare på kyrkogården. Begreppet "sømmelig" används i de centrala föreskrifterna (se ovan). "Kirkelig fellesråd" som skall godkänna en gravsten innan den sätts upp, står för uttolkningen av innebörden i uttrycket "sømmelig"¹⁸. Häri ligger en viss frihet. Kyrkogårdskonsulenten och professor II Helge Klingberg, som ger råd och utbildning i fråga om kyrkogårdar över hela Norge (Klingberg 1992, 1997), framhåller att "det kan være vanskelig å definere en sømmelighetsgrense og det er ikke sikkert at vi alle vil trekke den på samme sted" (Kirkegården 1999/1). Lokala föreskrifter hänvisar till den riksgiltiga lagstiftningen och de centrala föreskrifterna. Detta betyder att lokala avvikelser inte förekommer i fråga om givna regleringar. I Sandefjord heter det att "Parkvesenet skal på vegne av Sandefjord kommune se til at gravminnet er i samsvar med forskriftene og vedtektene for kirkegårdene.

Gravminneleverandøren i vårt distrikt er kjent med dette¹⁹. Den sedan lång tid tillbaka etablerade firman Sandefjord Stenhuggeri ägd av familjen Huseby åtnjuter stort förtroende och ges mycket fria händer att utforma gravstenarna. ”Sømmelig” brukar, enligt intervjuer som jag utfört på kyrkogårdsförvaltningar, uttolkas som att gravstenen inte skall väcka anstöt hos dem som besöker kyrkogården. I Fredrikstad uppgav avdelningsledaren för kyrkogårdarna att ”det skal ikke støte noen”.

Inte heller i Norge har jag funnit några avslag på de skriftliga ansökningar som lämnats in av stenföretagen efter den nya lagens tillkomst. Den ytterst ansvariga för kyrkogårdarna i Oslo har inte varit med om att ge något avslag i fråga om texter eller bildsymboler sedan hon tillträdde sin tjänst 1992. En diskussion förekom om en gravsten som var formad som ett dragspel likaväl som i fråga om den kommunistiska och sovjetiska symbolen hammaren och skäran (se foto 97). Överklaganden kan inlämnas till ”Bispedømmerådet” som har det yttersta ansvaret. I Sarpsborg var det år 2000 en diskussion om en gravsten vars storlek gick utöver den tillåtna bredden och höjden. I detta fallet blev det avslag, men något sådant har inte lämnats i fråga om texter eller bildsymboler, och detsamma är fallet i Fredrikstad.

Kyrkogårdsförvaltningarna har hjälpt mig att få fram vilka lokala bestämmelser som gällt i tillägg till den allmängiltiga, rikstäckande lagstiftningen. För att få jämförande perspektiv på tolkningar och tillämpningar av lagtext och lokala bestämmelser har jag haft stor nytta av att studera informationer som givits i tidskrifterna Memento och Kyrkogården i Sverige och Kirkegårdskultur fram till 1997 och därefter Kirkegården i Norge. De utkommer med flera nummer om året. Även tidskriften Sten har använts. Den utges av stenindustriförbunden på landsnivå i både Norge och Sverige.

Fältarbeten på kyrkogårdar

Det har varit av stort intresse att genom fältarbeten på kyrkogårdar i Norge och Sverige studera hur den individuella framtoningen på gravar har tagit sig uttryck under 1990-talet, vilken lagstiftningen givit möjlighet till på ett helt annat sätt än tidigare. Det individuella kring döden har blivit mer utbrett på senare tid både i Norge och Sverige, vilket flera kulturforskare har varit inne på (jfr Alver & Skjelbred 1994, Tanggaard 1994, Larsén 2000). Det inkluderar även dödsannonser i Sverige (Dahlgren 2000: 120). En sådan tendens avser inte längre enbart de högsta sociala skikten²⁰.

Jag har under år 2000 och 2001 studerat kyrkogårdar som ligger inom området från Oslo till Göteborg, både i städer och på landsbygd, såväl i kustland som i inland med jordbruks- och skogsbygder²¹. I Sverige gäller det många församlingar i landskapet Bohuslän och i Norge delar av Østfold fylke förutom städerna Sandefjord och Oslo. Det rör sig i flera fall om orter där jag tidigare har fältarbetat inom andra projekt. Därmed har jag haft en inte oväsentlig förkunskap om orterna i fråga så som gällande religiös och social karaktär. De städer som jag har fältarbetat i, avser Göteborg, Kungälv, Uddevalla, Lysekil och Strömstad i Sverige och Sandefjord, Halden, Fredrikstad, Sarpsborg och Oslo i Norge²².

Förutom fotograferingarna har jag även utfört *intervjuer med anhöriga*, vilka jag i flera fall har träffat när de varit på kyrkogårdarna för att sköta om sina gravar. Det gäller i stor utsträckning kvinnor även om männen följt med ibland. Med tanke på anhörigas besök på kyrkogårdarna har det varit en stor fördel att kunna genomföra fältarbetet under sommarhalvåret. Jag har märkt att ju yngre gravarna är desto fler besök får de. Jag har alltså ofta mött anhöriga som sedan en kortare tid tillbaka har förlorat någon nära anhörig. Att samtala om gravstenen direkt i anslutning till gravplatsen har varit det naturliga, eftersom texterna, bilderna och de utplacerade föremålen framför gravstenarna väcker så många associationer²³. Det yttre föremålet gravstenen och utsmyckningen av graven har bildat utgångspunkten för djupa samtal om svåra och problematiska saker i människors liv. Med tanke på min frågeställning gällande individualisering har det varit naturligt att vid intervjuerna särskilt inrikta mig på dem som valt nya, individuellt orienterade motiv under 1990-talet.

Kyrkogårdspersonal har varit mig behjälplig med många upplysningar av allmän art om kyrkogårdarna och om enskilda gravar. De kommer i stor utsträckning i kontakt med anhöriga och har kunnat berätta om detta.

En skillnad mellan Norge och Sverige som jag märkt är att man som fältarbetare inte möter människor vid sina närståendes gravar lika ofta som på svenska kyrkogårdar. De intervjupersoner som jag samtalat med i Sverige uppger att de ofta besöker sina anhörigas gravar under sommarhalvåret för att sköta om växtligheten men även för att minnas den döde. Detta gäller särskilt barns och yngre personers gravar och speciellt de närmaste åren efter dödsfallet. Så frekventa besök har jag inte mött i Norge. Därför har det inte varit möjligt att utföra lika många intervjuer som i Sverige i anslutning till gravplatsen (se därom närmare Gustavsson 2002).

Fältarbeten på gravstenshuggerier

Jag har varit i kontakt med flera gravstenshuggerier i Norge och Sverige och utfört intervjuer och arkivstudier samt studerat tillverkningsprocesserna. I de flesta fall har dessa stenhuggerier som är småföretag gått i arv inom samma familj i flera generationer. Numera arbetar ofta ett par generationer inom samma företag. Därigenom har jag kunnat erhålla viktiga upplysningar byggda på egna erfarenheter om förändringar över tid i fråga om både val av motiv, texter och gravstenarnas utseende.

Genom förändrade gravseder i vår tid påverkas dessa stenhuggeriers lönsamhet på ett negativt sätt. När många dödsbon väljer naturstenar (se därom nedan) i stället för bearbetade stenar blir stenindustriföretagens uppgift betydligt mindre, nämligen att hugga in texter och bildsymboler. Detta blir det billigaste alternativet för kunderna. I Norge tillhandahåller stenhuggerierna sådana stenar till försäljning.

Motsvarande minskande lönsamhet blir det för stenföretagen i takt med det tilltagande bruket att sätta ned urnor i familjegravar i både Norge och Sverige. Då placerar man endast en mindre liggande stenplatta framför den tidigare stående familjestenen. På denna platta finns i stort sett bara den dödes namn och födelse- och dödsdata (foto 2).

Foto 2. En mindre liggande stenplatta har placerats framför familjegraven på Krokstrands kyrkogård invid den norska gränsen. Sonen vilar i en urngrav i föräldrarnas grav. Den mindre stenplattan pryds av en bildsymbol, vilket inte alltid förekommer på sådana stenplattor (jfr foto 120). I andra fall markeras endast den dödes namn och födelse- och dödsdata.

Foto 3. C. G. Karlsson Stenhuggeri AB i Sannäs, Tanum tillverkar förutom gravstenar även polerade prydnadsföremål av sten med motiv från hällristningar i Tanum, vilka utgör ett världsarv, och Bohusläns landskapsblomma kaprifol.

I det ökande antal fall då de anhöriga väljer minneslund som gravplats eller att askan i en del fall sprids ut för vinden t ex över havet, försvinner inkomsterna helt för stenföretagen. Därför har en del av dessa företag strävat efter att finna nya ekonomiska nischer för sin verksamhet. Vid stenhuggeriet i Sannäs i norra Bohuslän, grundat 1894, utgör gravstenstillverkning numera endast omkring tio procent av produktionsvolymen mot tidigare omkring nittio procent. Att tillverka polerade prydnadsföremål av sten med hällristnings- och blomstermotiv så som Bohusläns landskapsblomma kaprifol (foto 3), vidare stenplattor och bänkskivor till kök, har sedan 1980-talet givit företaget nya ekonomiska möjligheter att överleva²⁴. En del av dessa produkter säljs till Norge. Ströms stenhuggeri i Hälleviksstrand på Orust, grundat 1934, var från början helt inriktat på gravstenar, men under det tidiga 1990-talet utgjorde denna tillverkning endast omkring hälften av produktionen (Bohusläningen den 19 april 1993) och år 2000 cirka en tredjedel av tillverkningen. Andra produkter som blivit desto viktigare är bänkskivor och väggllockor av sten osv.

Stenhuggeriet i Bullaren invid norska gränsen och med endast ett par anställda har lyckats att fortsätta med sin huvudinriktning på gravstenar. Detsamma gäller familjeföretaget Gravvårdstjänst i Tossene där

Foto 4. De olika motiven på denna gravsten på Gullholmen har önskats av änkan och de tre barnen. Änkan ville ha en sol i tillägg till korset. Dottern ritade förlagan till snödropparna. Den ene sonen valde stensort och utformningen av stenens översida. Den andre sonen önskade en båt i brons ovanpå stenen.

två bröder arbetar sedan 1991 och assisteras vid försäljningen av den pensionerade fadern. Det geografiska området för försäljning måste i dessa fall bli större samtidigt som företaget aktivt behöver gå ut med ökad marknadsföring för att visa på vikten för efterlevande av att anskaffa gravsten i stället för att välja en anonym gravplats.

I den trängda ekonomiska situationen har stenföretagen också att ta bestämda etiska hänsyn och inte sända ut information med reklam alltför snart efter ett dödsfall. En etisk regel inom begravningsbranschen i Sverige anger att minst fyra veckor skall ha förflutit (Memento 1994/3:11). Detta strävar stenhuggerierna att efterleva för att inte bli misskrediterade bland kunderna. Anhöriga har visat sig bli illa berörda om de fått sådana broschyrer hemsända alldeles efter begravningen. Ett liknande förhållande gäller i Norge där regeln är att inte ta kontakt med anhöriga förrän minst två veckor förflutit efter begravningen. Inte alla stenföretag skickar ut sådan information, utan anhöriga får själva höra av sig. Då kan de få en broschyr eller katalog med förslag. Denna praxis förutsätter att stenföretaget verkat länge inom ett område och där blivit väl känt. En representant för Ströms stenhuggeri i Hälleviksstrand uppgav i en tidningsintervju 1993

på tal om att sälja gravvårdar: ”Visst är det känsligt. Men vi tränger oss inte på, utan folk kommer själva hit när de känner att de vill ordna med en gravsten. Det kan ha gått lång tid innan de kommer” (Bohusläningen den 19 april 1993).

Ett nytt tillverknings sätt som börjat tillämpas speciellt i Norge under senare år är att återanvända äldre gravstenar som inte längre är i bruk. De har då ställts undan utmed kyrkogårdsmuren eller i oordning på en avstjälpningsplats. Vid återanvändning förses de med nya texter och symboler sedan de gamla slipats bort. Sådan tillverkning har jag inte funnit vara särskilt påtaglig i mina undersökningsområden i Sverige, och det har inte diskuterats på det sätt som jag mött i Norge (se därom närmare Gustavsson 2002).

Intervjuerna med företrädare för stenhuggerierna har gett inblickar i de samtal som förekommit mellan anhöriga och dessa företag som sålt stenarna. Diskussionerna har gällt hur gravstenen skall se ut och vilka bild- och textuttryck som skall finnas på den. Flera stenhuggerier både i Norge och Sverige uppger att det vanliga är att anhöriga kommer på besök. Företagen försöker då tillgodose deras önskemål om texter och bildmotiv. I enstaka fall har man avrått från förslag som framlagts eller kommit med egna förslag, vilket senare särskilt gäller i Norge. Firman Gravvårdstjänst i Tossene föreslår kunderna att de bör låta den dödes intresse bli synligt på stenen och inte bara slentrianmässigt välja ett kors. Bl a föreslår man landskapsblomman kaprifol om de anhöriga inte kommer på något eget förslag, vilket annars är det vanliga. Ett liknande förslag lämnas även av andra stenfirmor.

Ett stenföretag i Fredrikstad avrådde en yngre änka från att låta ingravera texten ”På gjensyn” med tanke på att hon på grund av sin unga ålder kunde komma att finna en ny man. Informanten som gav denna upplysning har i flera fall märkt att efterlevande makar efteråt har ångrat en sådan text när de senare träffat en ny partner. Denna stenfirma vill lägga vikt vid vägledning så att de anhöriga finner den rätta texten som de blir nöjda med i framtiden. Ett annat företag i Fredrikstad tillämpar i stället en ”stor försiktighet med å korrigere folks smak” och finner det vara ”positivt at det er stor variasjon på en kirkegård”.

Samtalen med anhöriga sker ofta vid flera tillfällen varvid man bl a diskuterar de skisser som stenföretagen lägger fram. Dessa är antingen ritade för hand eller numera också på dator och då ibland med symboler i dödsannonser som förebilder. Skisserna kan revideras flera gånger under diskussionernas gång för att tillfredsställa de önskemål som kommer fram. Olika personer bland de anhöriga har kunnat ge uttryck för

skilda åsikter, vilka har kunnat tillgodoses vid den slutgiltiga utformningen av gravstenen. Det blir en personlig komposition där olika önskemål gör sig gällande. Detta kan exemplifieras med en gravsten på Gullholmen över en man född 1933 och död 1999. Personliga önskemål hos änkan och de tre barnen har givit upphov till att de fick föreslå var sin symbol på stenen (foto 4 sida 17).

Datoranvändningen har medfört att förslagen lätt kan ändras efter beställarnas önskemål och att tillverkarnas förmåga att teckna inte blir lika viktig som tidigare. Föreståndaren för ett stenföretag i Bohuslän uppger: "Folk besöker mig, och jag ritar direkt på datorn. Då får kunden snabbt se hur bilden ser ut". Denne informant började använda dator i sitt arbete 1994. Alla stenfirmor har dock ännu inte gått över till datoriserat bruk utan fortsätter med att rita för hand, bl a Gravvårdstjänst i Tossene, Ströms sten- huggeri i Hälleviksstrand och Johansens Monumenthuggeri A/S i Skjeberg (foto 5).

I stenföretagens arkiv har jag kunnat studera de ritade förlagor, ibland med utgångspunkt i inlämnade teckningar eller foton t ex av båtar eller naturvyer, som använts vid tillverkningen av gravstenen. Företagen brukar spara ritade förlagor till en gravsten. Därför kan man i en del fall föl-

Foto 5. Text och bildmotiv ritas för hand hos Johansen Monumenthuggeri A/S, Skjeberg.

Foto 6. Båtmotiv på gravstenen över en 1996 avliden man i kustorten Hunnebostrand. Änkan har satt ut sitt namn och födelseår medan hon ännu lever.

ja hur förändringar har skett under diskussionerna med de anhöriga. På ritningen till en gravsten över en 1996 avliden sjuttiotvåårig man i Hunnebostrand hade stenfirman lagt in ett par sjöbodor och bryggor

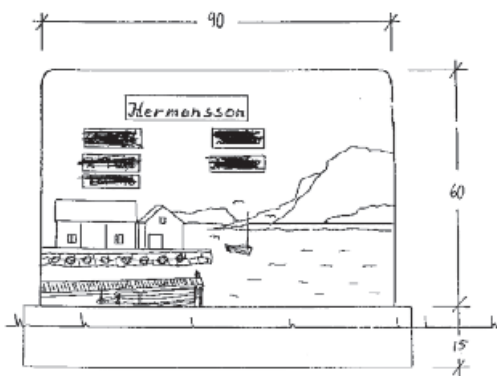

Foto 7. Förlaga till gravstenen över Bengt och Zaida Hermansson, Hunnebostrand. Här förekommer sjöbodor och bryggor liksom berg i bakgrunden, vilket den efterlevande änkan emellertid valde att ta bort på den färdiga gravstenen. Gravvårdstjänst, Tossene.

framför båten och några berg i bakgrunden. Den efterlevande änkan valde emellertid att ta bort dessa sjöbodor, bryggan och bergen och behöll endast den avlidnes båt (foto 6-7). Hon drog sig för att ha för många motiv på gravstenen varigenom denna skulle bli alltför avvikande från andra. I vissa fall har stenfirmor också huggt ut åskådningsexempel för de anhöriga och i ett par olika varianter vilka senare har sparats. Det gäller t ex motivet med en Volkswagenbil av äldre typ som stenhuggeriet i Bullaren tillver-

Foto 8. Gravsten på Ljungs kyrkogård med en Volkswagenbil av äldre modell över en bilförsäljare som avled 1999. Denne hade önskat ett bilmotiv på sin grav.

Foto 9. Dennis Davidsson vid Bullarens Gravvårdsstenhuggeri visar ett par inbuggna förlagor till en Volkswagenbil som finns på en gravsten på Ljungs kyrkogård 1999.

kade för den kommande stenen över en 1999 avliden bilförsäljare i Ljung (foto 8-9).

I arkiven finner man också foton över gravstenar som stenföretaget utfört. Bilderna brukar uppvisas för kunder som kommer. Dessa kan då få uttrycka sina önskemål om motiv och om förändringar i fråga om

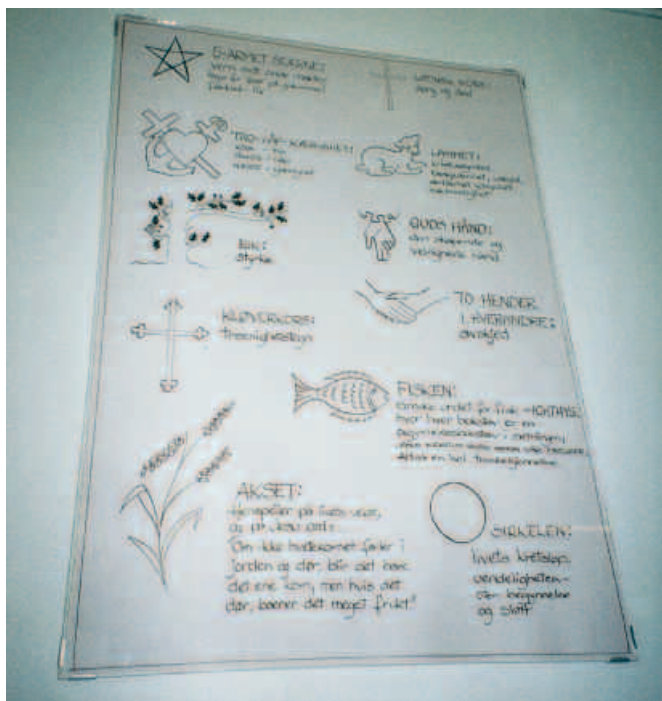

Foto 10. Plansch med ordförklaringar till bildsymboler uppbängd på väggen hos Jobansen Monumentbuggeri A/S, Skjeberg.

motiven. Innehavaren av en stenfirma i Norge som sparar på alla utförda motiv, uppger att man där förändrar något från gång till gång. Motiveringen är att gravstenarna inte skall bli alltför lika när de står bredvid varandra på kyrkogårdarna.

Stenföretagens arkiv innehåller även kataloger och broschyrer från skilda tidpunkter under 1900-talet med förslag till symboler och utformning av gravstenar, även om alla stenföretag inte har använt sådana kataloger. I nutiden har jag dessutom kunnat dokumentera de utställningar av stenar utomhus eller inomhus och de planscher på väggar som förekommer (foto 10). Planscherna kan ge kunderna skriftliga uttolkningar av de bildsymboler som avbildas, t ex att ett kors betyder sorg och död eller att veteax både kan anspela på uppståndelse och vara en yrkessymbol för lantbrukare. Utställningarna är avsedda att tjäna som exempel för besökare som kommer för att välja ut en gravsten.

Stenfirmorna skaffar sig i flera fall upplysningar ur olika symbollexika för att få inblickar i symbolernas olika innehåll historiskt sett. Med utgångspunkt i dessa symbollexika har man kunnat avråda anhängiga från att välja vissa motiv. Det gäller t ex sparvar (jfr Ferguson 1973: 25) i brons. Dessa råd behöver dock inte ha fått någon nämnvärd effekt i praxis, utan anhängiga väljer ändå sparvar i betydande utsträckning i Norge.

Självt har jag konsulterat ett antal symbollexika för att få en större inblick i hur symbolerna använts i ett historiskt perspektiv. Många nutida symboler, som t ex anknyter till idrott, finns dock inte med i dessa lexika. Anhöriga som jag intervjuat hänvisar dock aldrig till att de fått idéer från sådana lexika. När de har valt speciella motiv, har de i stället självständigt strävat efter att finna något som särpräglade den döde och i flera fall i Sverige att gärna vara ensamma om sitt motiv.

En begränsad yta för texter och bildsymboler

De mindre gravstenarna nuförtiden ger inte samma utrymme till längre texter som tidigare. 70 centimeter har varit maximihöjden i Sverige. Gravhöjden i Norge har enligt departementets centrala föreskrifter 1997 utökats till 150 cm. 55-60 centimeter har varit mått som tidigare angivits i lokala bestämmelser. Lagen 1897 föreskrev inget om höjden utan endast mått för längden och bredden.

Det begränsade utrymmet blir särskilt markant på många urngravar, speciellt om det rör sig om liggande, runda naturstenar. De ger knappast plats för mer än namnet och födelse- och dödsåret. Detsamma gäller små, liggande stenplattor som placeras i familjegravar framför den ursprungliga, stående stenen (jfr ovan). I vissa fall kan det dock finnas en bildsymbol också på de små runda naturstenarna eller på stenplattorna framför familjegravstenen (se foto 2). I några fall kan texter förekomma, särskilt om naturstenen inte är alltför liten till omfånget så som på en sten i Kungälv med texten "Någonstans inom oss är vi alltid tillsammans". Texten kan vara utförd med en liten stil på en bronsplatta, vilken ger plats till en längre text. Detta har jag funnit exempel på i Norge, och det kan ses mot bakgrund av att brons är ett mycket mer använt material på gravstenar i Norge än i Sverige (jfr Gustavsson 2002).

Barn- och ungdomsgravar i relation till medelålders och äldre personers gravar

Om man ser på den dödes ålder är det av speciellt intresse att studera barn- och ungdomsgravar där det personliga och känslomässiga kan bli särskilt påtagligt. Barndomen kan i det här fallet sägas gälla tiden upp till 15 år och ungdomen därefter upp till 25-30 år. Nästa fas kan kallas

för medelåldern upp till omkring 60 år. Därefter får den avlidne uppfattas som gammal. En första skillnad som man som fältarbetare kan observera är att stenarna på barngravar genomgående är mindre till storleken än när det gäller vuxna som avlidit. Liknande muntliga uppgifter har jag fått från stenhuggerfirmor. I det följande vill jag granska utmärkande drag på barn- och ungdomsgravar och se dem i förhållande till gravar över medelålders och äldre personer.

Dödfödda barn får egen gravplats

I Norge förekommer det på senare tid gravstenar, likaväl som dödsannonser (Skjelbred 1995), förutom över levande födda barn, även över *dödfödda barn eller missfall* under långt framskridet havandeskap. Lagstiftningen har på senare tid gett möjlighet till detta. Allra tidigast har jag funnit belägg i lokala bestämmelser för Oslo 1994. Enligt den rikstäckande norska lagen 1996 garanteras dödfödda barn rätt till fri gravplats i den kommun där modern bor²⁵. Detta är något nytt jämfört med tidigare. I en kommentar till regeringens proposition anges att ”grensen mellom abort og dødfødt barn settes gjerne ved 28. svangerskapsuke”²⁶.

I praxis började gravar och gravstenar över dödfödda och missfall förekomma betydligt tidigare än 1996. De tidigaste beläggen i mitt insamlade material har jag funnit i Oslo på Nordre Gravlund 1979 och på Idd kyrkogård vid Halden 1986 och 1990. Därefter hittar man många exempel i det norska materialet. De anhöriga låter skriva ut samma datum för födelse- och dödsdag, vilket avser förlossningsdagen även om barnet aldrig levde. Det visar sig att föräldrarna senare under 1990-talet har börjat använda starkt personliga och känslosamma texter som framhåller att man inte fick tillfälle att träffa dessa barn i livet. På en grav i Sandefjord 1996 heter det om flickebarnet Nora att ”Du var piken vi aldri fikk ...”. Om ett par tvillingar står det på en gravsten i Sarpsborg från 1999: ”Tvillingene Benjamin og David som vi aldri fikk lære å kjenne. Sov godt”. Förutom texten pryds stenen i detta fall av spirande blommor som graverats in och som ger en positiv framtoning med tanke på liv (foto 11). Ett par andra tvillingar i Sarpsborg fick 1998 en gravsten formad som ett hjärta med två bronsfåglar som flyger iväg. Även en nallebjörn i brons kan ha monterats på gravstenen så som i ett fall i Sandefjord 1998. Dessa stenar i Norge har samma storlek som andra barn- och ungdomsgravar och är alltså inte mindre påkostade. Hjärtformade stenar är inte ovanliga. Gravarna är också välskötta sommartid vilket visar att föräldrarna lägger sig vinn om dem. Som betraktare får man en uppfattning om att fostret hade ett stort värde

Foto 11. Sten över dödfödda tvillingar vid årsskiftet 1998/1999 på St. Olavs Gravlund, Sarpsborg. Föräldrarnas text är personlig: "som vi aldri fikk lære å kjenne. Sov godt".

även om föräldrarna inte fick ta emot det levande. Den konkreta graven och gravstenen, och inte bara något som göms undan i hemlighet enligt tidigare praxis (Bø 1960), kan hjälpa till att klara av sorgprocessen. Barnets förnamn anges alltid men aldrig några efternamn. Förnamnet hjälper till att ge föräldrarna en konkret upplevelse i samband med sorgen och hjälper till att hålla minnet levande.

I den förändrade begravningslag 1999 i Sverige, vilken trädde i kraft den 1 januari 2000 med anledning av Svenska kyrkans förändrade relationer till staten, infördes nyheten att gravplats garanteras för "en dödfödd som avlidit efter utgången av tjuugoåttonde havandeskapsveckan"²⁷. Det är samma tidpunkt som Norge tidigare hade angivit. Denna bestämmelse kan leda till att det även i Sverige kan börja förekomma fler gravstenar över dödfödda, i vilket avseende alltså Norge varit något tidigare ute vad gäller lagstiftning men även praxis. Gravstenarna i Norge är ofta bearbetade och därmed mer påkostade än i Sverige där naturstenar dominerar.

De äldsta beläggen för gravstenar över dödfödda eller missfall som jag funnit i Sverige är stenen över en pojke Mattias 1988 i Röra och en

Foto 12. Sten över dödfödda tvillingar på Ljungs kyrkogård 1997. Två nallebjörnar och två blommor har inristats liksom två sammanflätade hjärtan med den kompletterande texten "För alltid i våra hjärtan".

flicka Hanna 1989 på Klädesholmen på ön Tjörn. På Ramneröds kyrkogård i Uddevalla finns en gravsten från 1994 över Pernilla med en nallebjörn avbildad. En liknande sten över två bröder 1997 och med två inristade nallebjörnar och två hjärtan som är sammankopplade, har jag mött på Ljungs kyrkogård i mellersta Bohuslän (foto 12)²⁸. Två sammanflätade hjärtan uttrycker föräldrarnas kärlek till dessa barn. Nallebjörnar och andra småfigurer har också placerats på och framför gravstenen så som i fråga om naturstenen över barnet Ludwig på Högås kyrkogård 1996. Endast förnamnet anges i regel precis som i Norge.

Markera det personliga hos barn eller yngre personer som dött

Om man ser på gravar över *barn som levt något eller några år*, förekommer det emellanåt att föräldrarna på gravstenen låter avbilda teckningar som den döde utfört eller en personlig namnteckning. Det kan även gälla leksaker, i många fall nallebjörnar eller leksaksbilar, som den döde haft. Den nioårige pojken Mattias Wernhamn som omkom vid en bilolycka 1998, gjorde flera teckningar av fiskebåten Lövön som byggts

Foto 13. Hjärtformad gravsten på Rönnängs kyrkogård över en nioårig pojke som omkom 1998. Teckningen av fiskebåten Lövön har den avlidne själv utfört. Duvan med ett löv i munnen, med förebild i berättelsen om Noas ark, ger en positiv signal om frid och fred. Framför gravstenen finns ett par egenhändigt formade träkors som tillverkats av den dödes syskon.

och använts i Rönnäng. En av dessa teckningar pryder hans hjärtformade gravsten (foto 13).

I Norge utgörs nallebjörnen emellanåt av en bronsfigur som monterats på gravstenen. Det döda barnets hand eller fot kan även finnas avbildad i den verkliga storleken både i Norge (foto 14 nästa sida) och Sverige. Bilden av barnets levande sällskapsdjur kan i vissa fall vara ingraverad på gravstenen. Det gäller t ex en get som en 1996 avlidne trettonårig pojke i Skjeberg i Norge älskade (foto 15 nästa sida). Det personliga understryks i detta fall ytterligare på stenen genom ett färgfoto av den döde.

Någon gång kan betraktaren få en bild av sjukdom och dödsorsak hos den avlidne. På graven över en fjortonårig pojke i Kungshamn som avled i leukemi 1995, finner man barncancerfondens symbol förutom en båt och en sjöbod som den döde använde sig av vid fiske. För att visa på den avlidnes kamp mot sjukdomen står det "Lille tappre Peter M" på en separat hjärtformad sten som utgör en blomvas (foto 16 sida 29). Även på Smögen fann jag barncancerfondens symbol på en grav över en sjuttonårig pojke som avled år 2000.

Foto 14. Barnets fotavtryck är avbildat på den hjärtformade gravstenen i Fredrikstad över en knappt ettårig flicka 1999. Texten "På gjensyn" är inte ovanlig i Norge särskilt på barn- och ungdomsgravar. En nallebjörn har placerats framför gravstenen.

Foto 15. En trettonårig pojke fick sin älskade get avbildad på sin gravsten i Skjeberg 1996. En bronsfågel flyger iväg som ett tecken på att den avlidne är på väg någonstans.

Foto 16. Barncancerfondens symbol på gravstenen över en fjortonårig pojke i Kungshamn som avled 1995 i leukemi. Kampen mot den svåra sjukdomen antyds genom orden "Lille tappre Peter M". Nallebjörn, ängel och ett rödmålat hjärta framför stenen.

Foto 17. Stålmannen i färg har ställts ut på en stång bredvid den hjärtformade gravstenen över en sexårig pojke i Ödsmål som avled 1997.

Ytterligare ett sätt att markera närheten till den döde är att inte bara avbilda utan även placera ut exempelvis sådana nallebjörnar eller andra leksaker som lösa föremål framför gravstenen. Flera exempel på detta finner man bland de fotografier som jag tagit (jfr Ladenheim 1993: 48). På Ödsmåls kyrkogård i mellersta Bohuslän har en avbildning av stålmannen i färg ställts ut bredvid graven över en sexårig pojke som avled 1997 (foto 17 förra sidan).

I Norge finns det uppgifter om att barn placerar ut leksaker på döda barns gravar som de är nära släkt med. Det har kyrkogårdspersonal i flera fall kunnat iaktta. Innehavaren av en begravningsbyrå i Fredrikstad uppger: "Barn lager gjerne ting i barnehage og på skole som de tar med seg som gave til avdøde slektninger". I Norge har jag dessutom funnit lösa nallebjörnar inte bara på barngravar utan även i fråga om yngre avlidna personer. Det gäller t ex en tjugosexårig man som dog i Sandefjord år 2000. En annan variant av föremål är en gunghäst i brons t ex över en fjortonårig flicka i Sandefjord vilken avled 1998 (foto 18). Även änglafigurer har ställts ut i Norge (se därom nedan). Dessa föremål har inte samma beständighet

Foto 18. En gunghäst och två nallebjörnar i brons placerade framför gravstenen i Sandefjord över en fjortonårig flicka 1998. En bronsfågel på en kvist har monterats på gravstenen i en hjärtformad sektion.

som bilder som finns inristade på gravstenarna och avser därför de allra närmaste åren efter dödsfallet. De hjälper till att ge en konkret påminnelse om vad som var kärt för den döde²⁹.

Om barnet hade kommit upp något i åren vid dödsfallet, har inte bara den närmaste familjen utan även kamrater placerat ut föremål som varit utmärkande för den avlidne. Detta har jag spårat genom intervjuer med de närmast anhöriga, som sätter värde på att den avlidne på så sätt uppmärksammas och blir ihågkommen. Vänner till en fotbollsengagerad pojke, född 1985 och död 1999, i Uddevalla placerade en fotboll framför gravstenen år 2000.

Liknande bruk har i Sverige men inte i Norge även knutits till yngre människor och i en del fall till medelålders personer som dött men däremot inte till äldre människor. Det är kamratkretsen eller arbetskamrater som genom att placera ut lösa föremål, ofta i kombination med handskrivna texter, på ett symboliskt sätt söker en form av kontakt med och närhet till den döde. En ung man, född 1974 och omkommen i en olycka 1999 i Klövedal på ön Tjörn (se foto 102), fick en kortlek och en inplastad text med en dikt placerad dit av kamrater.

Nedtecknade samtal riktade till den döde

Personligt utformade, handskrivna texter riktade till den avlidne kan anhöriga skriva ned och placera framför gravstenen. Detta gäller, i likhet med utplacerade lösa föremål, avlidna barn, ungdomar eller i vissa fall medelålders personer men inte äldre människor. Materialet är liksom i fråga om de nämnda föremålen mera förgängligt än det som huggts in på gravstenen. Genom att dessa texter och föremål inte är så beständiga, behöver de bytas ut och förnyas efterhand som de blivit illa åtgångna genom väder och vind. Sådana texter som förekommer både i det norska och det svenska undersökningsområdet, kan t ex skrivas med tusch på små naturstenar eller på pappersark som ofta är inplastade som skydd mot regn³⁰. De förekommer särskilt under de allra närmaste åren efter ett dödsfall och gärna i samband med den avlidnes födelsedag. Den döde tilltalas med sitt förnamn och i duform. De personliga känslorna i förhållande till den avlidne är starkt framträdande. Saknaden efter en som dött i förtid är ett påtagligt tema (foto 19 nästa sida) och ibland förenat med en tanke om att man hoppas att återses eller t o m i något fall att den döde skall komma tillbaka. Minnet av det gångna livet betonas också. Ofta är det personer tillhörande den närmaste familjen, dvs föräldrar eller unga änkor respektive änkemän med mindre barn,

Foto 19. Hjärtformad sten över en tjugotvårig flicka i Sandefjord 1999. På den mindre vita stenen framför gravstenen finns följande personliga text skriven med tusch till den avlidna: "Kjære Sunniva. Et hjerte av gull. En kjærlig hånd. Vil alltid minnes de fine dagene vi hadde sammen. Vet du er gjenforent med min kjære. Er glad i dere begge to. Savner deg". Två blommor av bronns är monterade på gravstenen och en vit duva ovanpå den.

som skriver ned dessa personligt utformade texter, vilka mestadels är undertecknade. I Sarpsborg skrev en hustru i oktober 2000 till sin 1999 avlidne man som då var i fyrtioårsåldern: "SAVN. Det begynte som en tåre da hjertet sprang fordi du var borte fra meg og det var så leit. Hvorfor måtte du dra. Hvorfor kommer du ikke tilbake til oss og holder oss med glede. Vær så snill og kom tilbake NN/pappa".

Ungdomar som avlidit kan få handskrivna brev av tidigare flick- eller pojkvänner. En sådan flickvän skrev 2001 ett utförligt och starkt känslomässigt brev till sin före detta pojkvän som avled i Sandefjord 1999 arton år gammal. Brevet, som inte var inplastat utan låg öppet, är mycket gripande att ta del av. På den dödes tjuogoårsdag bad brevskrivaren om förlåtelse för det som gått snett mellan dem och medger att hon handlat dumt och egoistiskt. Hon bad att han inte skall glömma henne, vilket tyder på att hon på något sätt uppfattade honom som levande. Hon sade sig sakna kontakten med hans familj, och hennes föräldrar hälsade och tänkte också mycket på honom. Hon avslutade med "Mange hilsener fra NN".

Utanför den närmaste familjen kan kamrater i den dödes omgivning i en del fall uttrycka sina känslor genom liknande personliga texter. De är dock inte lika djupt känslomässiga som dem som författats av de allra

Foto 20. Gravsten formad som ett ankare och med färgfoto på Smögens kyrkogård över en tjugofyraårig man som studerade till sjökaptan. Han avled hastigt 1999 till följd av en medfödd hjärtåkomma. På ettårsdagen av hans dödsfall hade vänner till honom placerat ett kort vid graven med en teckning av en båt och skrivit ned följande text för hand: "Ett år har gått. Du är med oss. Vi tänker på Dig Johan! Vi saknar dig".

närmaste anförvanterna. I juli 2000 fann jag följande text på ett handskrivet kort, fastsatt på en blomsteruppsats vid en grav över en ung man i fiskeläget Smögen, född 1974 och död 1999: "Ett år har gått. Du är med oss. Vi tänker på Dig Johan! Vi saknar Dig". Dessutom fanns det en teckning av en båt ute på havet med anspelning på att den avlidne studerade till sjökaptan (foto 20). Enligt muntliga uppgifter från den dödes mor hade kamrater skrivit ned denna text och ritat teckningen på ettårsdagen av hans död.

Om texten har målats med färg på en mindre sten, vilket inte är ovanligt, kan den bevaras mycket längre än tuschteckningarna. I Lommeland i norra Bohuslän fann jag år 2000 en sådan sten framför en flickas grav vilken, enligt uppgifter från kyrkvaktmästaren på platsen, dog i s k plötslig spädbarnsdöd 1993. Vänner till den avlidnas familj skrev följande text i samband med begravningen: "Du Lisa en liten blomma skall vara i våra hjärtan för evigt bevarad".

Att personer som avlidit i medelåldern, medan de ännu var yrkesaktiva, i vissa fall kan erhålla sådana personliga texter, kan exemplifieras med gravplatsen för en fyrtiofyraårig kvinna i Uddevalla som avled 1999. Hennes föräldrar berättade för mig att det var en kvinnlig arbetskamrat inom sjukvården som placerat en porslinskatt framför gravstenen och även lagt ned en mindre sten med texten i tusch "Lisbeth. Vi möts igen" och undertecknat med Anita. Genom tanken på återseende efter döden möter vi ett allmänreligiöst drag (se därom nedan).

Foto som personlig markering

För att göra gravstenen extra personlig har anhöriga i ett fåtal fall börjat att låta avbilda den döde med ett *färgfoto*. Det blev i Oslo tillåtet genom lokala bestämmelser 1994 men hade i norsk praxis förekommit i enstaka fall tidigare (Klingberg 1992: 8). "Fotografi" omnämns särskilt som en möjlighet i departementets centrala föreskrifter 1997 (se ovan). Några centrala bestämmelser om detta finns inte i Sverige.

Fotografier gäller barn och ungdomar som avlidit men inte medelålders eller äldre³¹ (jfr Ladenheim 1993). Dessa fotografier bränns in i porslin. Den processen låter stenhuggerierna både i Norge och Sverige ofta utföra i Italien, som i likhet med andra sydeuropeiska länder har en

Foto 21. Det första färgfotot på Orelund Gravlund i Sandefjord över en tonåring som avled år 2000. Två bronsfåglar har monterats ovanpå stenen.

äldre tradition med foto på gravstenar³². Sådana foton är så ovanliga både i Norge och Sverige att det fortfarande bara rör sig om någon eller några enstaka gravar på vissa kyrkogårdar och då från mycket sen tid³³ (t ex Skjeberg första belägg 1996, Sarpsborg 1998, Klövedal, Ucklum och Smøgen 1999, Sandefjord 2000). De förekommer långt ifrån på alla kyrkogårdar som jag dokumenterat, t ex inte i Oslo³⁴ men i enstaka fall i städerna Sandefjord och Sarpsborg och i några fler fall i Fredrikstad gällande unga personer. På Sandefjord kyrkogård finns ett färgfoto från år 2000 över en tjugoåttårig kvinna. På Orelund Gravlund i Sandefjord uppsattes det första färgfotot våren 2001 över en sextonårig pojke som år 2000 avled plötsligt genom hjärnblödning. Hans mormor har meddelat att pojkens föräldrar strax efter dödsfallet bestämde sig för att låta uppsätta ett färgfoto (foto 21 förra sidan). De hade ingen förebild att gå efter när de gjorde sitt val men ansåg att pojken på detta sätt skulle upplevas som något närmare och mera konkret än eljest. Det individuella i de anhörigas tankegångar gör sig här klart påmint.

I Norge där bronsfigurer är vanliga, kan den dödes porträtt i enstaka fall vara utformat som en bronsfigur i stället för i form av ett foto. Ett exempel är gravstenen över en medelålders man på Idd kyrkogård 1998 som drev en snickerifirma i Halden. På Vestre Gravlund i Oslo fann jag ett par olika ungdomars ansikten avgjutna i brons (foto 22 nästa sida) likaväl som ansiktet av ett åttaårigt barn som avled 1997. På Bergs kyrkogård vid Halden hade ett ungt kvinnohuvud inhuggits 1978 på gravstenen över en artonårig flicka. Något sådant har jag inte mött i Sverige.

Hjärtformad sten eller bildsymbol

Gravstenen kan både i Norge och Sverige vara utformad som ett hjärta eller också är ett hjärta inhugget i stenen. Det utgör ett tecken på de efterlevandes kärlek till den döde. I Norge finns det belägg redan under 1960- och 1970-talet. Bruket av symbolen med ett hjärta, som ibland är kombinerad med ett foto, avser i regel barn och yngre vuxna människor (foto 19 sida 32). Det kan i Sverige även gälla medelålders personer som avlidit i sin aktiva ålder. En make i Lommelund med rötter i Strömstad lät inrista ett hjärta inramat av ett par glasögon på gravstenen när hustrun dog i cancer 1997 femtiosju år gammal. Hon fick även med sig ett hjärtformat smycke i graven, ty "hon var det käraste jag hade". Glasögonen skulle markera att hon bar glasögon.

När två hjärtan är inhuggna på stenen, avser det äkta makars kärlek till varandra och gäller inte bara yngre eller i vissa fall medelålders per-

Foto 22. Bronsbuvud uppsatt över en tjugosjuårig man som avled 1993 och begravdes på Vestre Gravlund, Oslo. Den klart kristna framtoningen märks genom en lång text med hännyfning på Psaltaren. Det rör sig om en hög och påkostad sten som annars inte är vanligt i Norge.

soner så som i fråga om symbolen med ett enkelt hjärta. Två hjärtan kan förekomma efter ett långt äktenskap. Det gäller t ex två makar födda 1909 respektive 1910 som båda avled i Hunnebostrand 1998. Den efterlevande maken/makan kan på detta sätt uttrycka sin kärlek till den avlidna/avlidne, eller barnen markerar föräldrarnas kärlek till varandra. På Herrestads kyrkogård i utkanten av Uddevalla finner man en gravsten från 1987 över en avlidne trettiofyraårig kvinna. Två inhuggna hjärtan kombineras med texten "En underbar maka och trebarnsmor". Både maken och barnen uttrycker här sin kärlek. Små hjärtformade stenar kan även placeras framför gravstenen som ett uttryck för djup kärlek till den avlidne. Det gäller bl a graven över en trettiofyraårig kvinna på Smögen som avled 1999 (foto 23).

Foto 23. Små hjärtformade stenar har placerats framför gravstenen över en trettiofyrårig kvinna på Smögen som avled 1999. Kvinnans namn har placerats till höger med ett tomrum till vänster för den efterlevande maken.

Möten mellan generationer

Vid mina fältarbeten har jag både i Norge och Sverige observerat att barn inte sällan följer med sina föräldrar till kyrkogården för att vårda anhörigas gravar. Denna iakttagelse har även kyrkogårdspersonal gjort. Med utgångspunkt i en intervju 2001 med innehavaren av en begravningsbyrå i Fredrikstad noteras: "Folk har blitt flinkere til å ta med barn på kirkegården. Selv har hun lært op sine barnebarn til å bli glade i å gå på kirkegården. Nå er det vanleg å se mye unger ute blant gravene". Jag har i flera fall tagit bilder av föräldrar och barn i anslutning till anhörigas gravstenar. På Vestre Gravlund i Oslo fotograferade jag 2001 en mor och hennes två söner, åtta och tio år gamla, när de planterade blommor på moderns respektive mormoderns grav från år 2000. På motsvarande sätt har jag även intervjuat och tagit bilder av när mor- eller farföräldrar skött om sina barnbarns gravar (foto 24 nästa sida). Mor- och farföräldrar har känt ett särskilt ansvar för att besöka och vårda graven när något barnbarn har avlidit. En mormor i Sandefjord uppgav sommaren år 2001 att hon gått till graven och skött om den en till två gånger i veckan året om alltsedan den

Foto 24. Morföräldrar till en fjortonårig flicka i Sandefjord som avled 1999, sköter om hennes grav. Hon har fått en hjärtformad gravsten och en blomma av brons.

sjuttonårige dottersonen begravdes år 2000. Föräldrarna har inte haft tid att komma så ofta.

Barn kan uttrycka sina känslor till föräldrar som dött i unga år. "Ha det bra mamma önskar Mattias" stod det skrivet på ett kort framför gravstenen över en trettioårig kvinna i Kungshamn som avled 1997. Under texten fanns det flera målade hjärtan.

En ny tendens i Norge och Sverige är att barn personligen markerar kärleken till och avsaknaden av döda mor- eller farföräldrar. I Norge kan barn välja ut bronsfåglar som skall fastsättas på dessas gravsten, enligt uppgifter från stenindustriföretag. På Glemmen Gravlund i Fredrikstad återfanns en liten figur av en äldre man sittande i en behaglig länsstol och med texten "Verdens beste bestefar". Detta påminner om en gravsten i Valla på ön Tjörn där ett tioårigt barn år 1993 ritade en teckning med sin sjuttioåriga morfar sittande på en stol i trädgården framför huset och vid ett stort träd. Stenhuggerfirman på Tjörn tvekade inför detta motiv, men det blev ändå valt ut av de anhöriga att inristas på gravstenen³⁵ (foto 25). Här kan även nämnas smeknamnet "Foffa" (far-

Foto 25. Ett tioårigt barnbarn har ritat teckningen längst ned på stenen på Valla kyrkogård över sin morfar. Axen ovanför teckningen symboliserar att den avlidne var lantbrukare.

far) på en gravsten i Kungälv 1998 (se foto 47). På en förgylld hjärtformad mindre sten framför gravstenen på Morlanda kyrkogård fann jag följande text ditmålad: "Vårn älskade. Farfar vi saknar dig". Den avlidne var född 1921 och död 2001.

Bostadsortens markering

Samma bostadsort genom lång tid på landsbygd och i mindre tätorter

Betydelsen av platsen inom socknen där den döde levat kan markeras genom att hans eller hennes bostadsort skrivs ut på gravstenen. Det avser landsbygdskommuner oberoende av social tillhörighet. Det gäller även tätorter som tillhör en landsbygdsförsamling (t ex Skärhamn eller Henån) eller ärar (Åstol, Dyrön), men inte städer eller tätorter som har egen kyrkogård, så som Hunnebostrand eller Smögen. Det förekommer knappast alls i Norge³⁶, vilket inte behöver betyda att bostadsorten är mindre väsentlig på landsbygden där utan att detta bruk har saknats av gammal tradition. Då har det inte funnits anledning att ta upp det i nutiden. I och

Foto 26. Bohusläns landskapsblomma kaprifol pryder gravstenen över en sjuttio-fyraårig man som avled i Hunnebostrand år 2000.

med döden har den avlidne ansetts lämna sin jordiska bostadsort, och då behöver den inte markeras. För svenskt vidkommande finns det däremot en kontinuitet bakåt i tiden för detta bruk, till skillnad från att yrkestitlarna i senare tid i stort sett försvunnit både på landsbygd och i städer (se nedan). Denna olikartade utveckling tyder på att tillhörigheten i rummet till skillnad från den sociala hemvisten bibehållit sin betydelse på landsbygden och då behöver synliggöras på gravstenen.

Landskapsblomman, i Bohuslän kaprifol (foto 26), förekommer i en del fall och signalerar upplevelsen av den egna regionens betydelse i kombination med den lokala orten. Vissa stenhuggerier så som Gravvårdstjänst i Tossene liksom Bullarens Gravvårdsstenhuggeri, rekommenderar gärna landskapsblomman. Just i området runt Tossene, så som i Hunnebostrand och Kungshamn, finns också många exempel på gravstenar med en inhuggen kaprifol. Eftersom stenhuggerier i en del fall har spelat en så aktiv roll i fråga om att föreslå landskapsblomman, är regionens betydelse kanske inte fullt så framträdande för de anhöriga som det kan synas om man enbart betraktar den valda bildsymbolen på gravstenarna³⁷.

Lika litet som bostadsorten markeras regionen i Norge. Här ser vi åter ett utslag av traditionens betydelse. I Norge har man ännu mer än i

Sverige värnat om regionernas betydelse t ex inom politik, kultur och beträffande dialekter. Däremot har det aldrig varit aktuellt att framhäva detta på gravstenen efter en människas död. Döden och livet skiljs åt på ett tydligare sätt än på svensk landsbygd.

Att byta bostadsort inom landet

Om markeringen av bostadsorten är viktig på landsbygden och tätorter där, hur blir det då med de människor som flyttat runt under sin livstid? Sådana omflyttningar har ju tilltagit under senare tid inte bara i städer utan alltmera också på landsbygden. Det som då har visat sig förekomma, inte minst om den döde inte har bott på den nya orten särskilt länge, är att både födelseorten och dödsorten i en del fall skrivs ut tillsammans med födelse- och dödsåret. Det gäller t ex en femtiosjuårig kvinna från Skurup i Skåne som bott ett år i samhället Hälle i Lommeland invid norska gränsen när hon avled i cancer 1997.

Detta bruk förekommer inte bara på landsbygd utan även i städer och då särskilt om den döde haft sin bakgrund på landsbygden eller i tätorter där. På en grav i Kungälv kan man läsa att en man föddes 1907 i tätorten Vara i Västergötland och avled 1996 i Kungälv. På Sigelhults kyrkogård i Uddevalla heter det om en man född 1908 och död 1998 att han ”levde och verkade en längre tid i Björneborg, Värmland”. Ju längre bort man kommer ifrån inom landet, desto viktigare verkar det vara att markera en tidigare ort i sitt liv, och det gäller både män och kvinnor. Sådana uppgifter ger besked om att känslan av samhörighet inte bara gäller den ort där man tillbringade sin sista levnadstid utan också den plats där man var född och uppväxt eller bott under en stor del av sitt liv. Gravstenen ger en bild av den avlidnes rumsliga tillhörighet under livstiden.

Ett motsvarande bruk finner man ytterst sällan i Norge. Detta är i linje med att bostadsorten inte markeras (se ovan). Det är ett undantag när det anges om en kvinna som avled i Skjeberg 1989 att hon var född 1923 i Ål i Hallingdal (se foto 72).

Att byta nationalitet under sitt liv

En annan aspekt som blir viktig i vår tid är frågan om hur de människor som *bytt nationalitet* under sin livstid fått detta markerat efter sin död. Det gäller såväl omflyttningar inom Norden och Baltikum som invandring från längre bort belägna länder.

Ett nytt motiv som jag i enstaka fall har mött under de allra sista åren i Sverige är nationsflaggan eller en regional flagga från ursprungslandet som då är färglagd. Det gäller omflyttningar inom Norden. Två sådana

gravstenar som är unika finns i Rönäng på ön Tjörn och har satts upp över två kvinnor som avlidit 1996 respektive 1999. Den ena (född 1930) kom från Langenes på den norska sydkusten och gifte in sig på 1950-talet på ön Dyrön. Hennes gravsten har en norsk och en svensk flagga (se främre omslagsbild) medan den andra (född 1932) som inflyttat från Åland till Åstol, har fått en svensk och en åländsk regional flagga på sin sten (foto 27). I bägge fallen valde den efterlevande maken tillsammans med sina barn att avbilda hemlandets nationsflagga respektive regionala flagga. Det skedde som en hedersbevisning med tanke på att de avlidna kvinnorna älskade och hela livet hade nära kontakter med sina respektive hemorter. Samhörigheten med ursprungslandet eller -regionen blir på detta sätt mycket påtaglig. Många andra kvinnor från Norge som gift in sig i Bohuslän (jfr Gustavsson 1986), har dock inte fått någon norsk flagga på gravstenen när de dött under 1990-talet. Bara i något enstaka fall, på Tuve kyrkogård i utkanten av Göteborg, har jag mött en icke färglagd, inristad svensk flagga och då på graven över en ung man som bott i Sverige hela tiden fram till sin död 1990.

Foto 27. En svensk och en åländsk färglagd flagga pryder gravstenen över en sextiofyraårig kvinna på Åstol som avled 1996. Hon var född och uppväxt på Åland och kom till Åstol 1958 i samband med giftermål. Den efterlevande maken och de två barnen valde den åländska regionala flaggan med tanke på att den avlidna hela livet älskade Åland och upprätthöll kontakterna med sin ursprungsort. Kvinnans namn har satts till höger på gravstenen och makens namn till vänster.

I fråga om nationsflaggor på gravstenar har jag uppenbarligen mött en företeelse som är alldeles i sin begynnelse och ännu inte har blivit belagd i Norge. Det blir intressant att följa utvecklingen framöver i fråga om avlidna som är födda i ett annat land än där de levt under senare delen av sitt liv.

När det gäller *invandrare från längre bort belägna länder* har jag inte mött några flaggor men däremot inskrifter om från vilket land den avlidne kommit och inskriptioner på hemlandets språk, ibland också med en parallell översättning till det nya landets språk. Därmed blir texten begriplig även i det nya land dit den döde flyttat. Det förekommer både i Norge och Sverige, och gäller exempelvis stenhuggare från Portugal som på 1960-talet började arbeta i stenhuggarorten Krokstrand i norra Bohuslän på gränsen mellan Sverige och Norge. En kvinna född i Chile 1939 (vilket står utsatt på gravstenen) och död i Kungälv 1998 fick texten "Amor de mi vida" (Mitt livs kärlek) på gravstenen. Bildsymboler kan i något fall anknyta till hemlandet, så som höga berg i Chile på gravstenen över denna kvinna (foto 28). I Norge möter man vietnamesiska gravar med vietnamesisk text. Födelselandet Vietnam anges (foto 29 nästa sida). Även gravar med

Foto 28. En kvinna född 1939 i Chile avled i Kungälv 1998. Höga bergstoppar framför den nedgående solen representerar hemlandets natur. Längst ned på stenen och skymt av växtligheten finns texten på hemlandets språk: "Amor de mi vida" (Mitt livs kärlek).

Foto 29. En kvinna född 1936 i Vietnam avled i Sandefjord 1985. Både landet Vietnam och Norge har skrivits ut och vietnamesisk text använts. En kristen symbol med korset.

kinesisk och arabisk text förekommer på sistone, så som i Fredrikstad 1997 och 1998.

I andra fall anger endast namnet att den döde kom från utlandet, så som i fråga om den stora utvandringen från Finland till Sverige särskilt på 1960-talet eller från Ungern till Sverige efter den sovjetiska inmarschen 1956. Det gäller även polacker liksom greker och jugoslaver vilka arbetsinvandrat till Sverige fr o m 1960-talet. Däremot skriver invandrare som kommit till Sverige från Estland, ofta flyktingar under andra världskriget, dvs betydligt tidigare än invandrarna från Finland, Ungern, Polen osv, gärna ut ursprungslandet och ibland även födelseorten. På gravstenen i Lysekil över en man född 1929 och död 1999 anges "Narva Estland" som ursprungsort (foto 30).

Gravgåvorna som placeras framför gravstenen kan vara annorlunda för invandrare från längre bort belägna länder, så som när ett fat med äpplen och ett med apelsiner ställts ut. Detta kunde jag iaktta på Skee kyrkogård i norra Bohuslän på gravstenen över en kinesisk kvinna vilken avled 1997 (foto 31 sida 46). I enlighet med hemlandets traditioner blir kyrkogården i dessa fall en kollektiv samlingsplats för släkten med jämna mel-

Foto 30. En man född 1929 som avled i Lysekil 1999, fick hemlandet Estland och födelsestaden Narva utskrivet. Den kristna symbolen för tro, hopp och kärlek har ingraverats.

lanrum. En kyrkogårdsanställd i Fredrikstad berättar om en kinesisk grav där: "En gang i mellom kommer hele familien med barn og barnebarn og hele gjenget. Og så legger de en duk på graven der oppe. Og så setter de seg ned hele veien rundt, så setter de seg å spiser og hygger seg".

Ju längre bort de inflyttade kommer ifrån, desto viktigare verkar det vara att markera sitt ursprung på gravstenen genom att ange hemlandet och/eller dess språk. Däremot har jag inte mött särskilt mycket av specifika religiösa uttryck hos invandrare. Antingen saknas religiösa symboler, eller används vanliga svenska eller norska symboler, exempelvis i form av ett kors eller symbolerna för tron, hoppet och kärleken (kors, ankare och hjärta) (se foto 30). Många invandrare kommer ju från en kristen miljö även om den inte alltid är protestantisk, vilket gäller finnarna, utan katolsk eller i vissa fall grekisk- eller ryskortodox. De invandrargravar som jag undersökt ligger utspridda bland gravar över infödda norrmän eller svenskar och inte för sig själva (jfr Reimers 1999). Jag har däremot inte studerat de specifika gravområden för muslimer som numera finns i både Göteborg och Oslo. Det kräver en särskild undersökning. I Oslo arbetar Alexa Døving med en doktorsavhandling i religionshistoria om muslimska gravar i Oslo.

Foto 31. Gravgåvor bestående av ett fat med vardera färska äpplen och apelsiner har placerats framför gravstenen över en kinesisk kvinna född 1947. Hon avled 1992 och är begravnen på Skee kyrkogård i nordligaste Bobuslän. Tre fåglar flyger i väg någonstans ovanför den till hälften skynda solen.

Landskapsmotiv från kust och inland

Skillnader mellan naturen vid kusten och i inlandet kan märkas genom landskapsmotiv som väljs både i Norge och Sverige. I lantbruksbygder möter man sädesax (se därom nedan) men inte i kustsamhällen. Skogsmotiv, gärna med vilda djur så som ett par rådjur, förekommer inte sällan inne i landet (se därom nedan). Många sådana motiv finns exempelvis i den svenska skogssocknen Naverstad alldeles invid den norska gränsen.

Kustmotiv kan bestå av bilder med vatten, holmar, blinkande fyror och flygande måsar eller båtar vid kusten. Det anknyter i Sverige både till arbetsliv och fritidsintressen (jfr därom nedan). I kusttrakter i Norge möter man sedan 1970-talet ofta en blinkande fyr som varnar för faror när man färdas på vattnet i en skärgårdsmiljö med många berg och uddar som utgör faror. Ovanför fyren flyger en duva som också skall

Foto 32. Ett kustmotiv i Halden. Den blinkande fyren varnar för faror i en skärgårdsmiljö, och den flygande duvan visar vägen framåt. Det rinnande vattnet påminner om Idefjorden utanför Halden. Man och bustru begravda i Halden 1996.

visa vägen framåt över vattnet. Flera exempel på ett sådant motiv finns i kuststaden Halden, och det påminner om utloppet ur Idefjorden (foto 32).

Det personliga vid kusten kan framkomma genom att det i en del fall i Sverige är just utsikten från den dödes hem ut mot havet som avbildas. Stenfirman har då fått ett foto som förlaga eller själva åkt ut och tagit ett foto på den aktuella vyn. Jag har också fotograferat sådana vyer och jämfört med gravstenen (foto 33-34 nästa sida). En text på stenen kan förstärka upplevelsen av närheten till vattnet i kombination med markeringen av hemorten. På Ljungs kyrkogård i Bohuslän återfinns versen "Vår stund på jorden var här vid fjorden" över en kvinna född 1927 och död 2000. Från denna kyrkogård har man en god utsikt över den närliggande Ljungskilefjorden som är avbildad på den nämnda gravstenen och med en spinnspöfiskare sittande i en mindre träbåt (foto 35 sida 49). Detta motiv anspelar på den efterlevande maken.

I Norge, och nästan enbart i Sandefjord, har jag funnit ett kustlandskapsmotiv från sent 1960-tal och fram till 1990-talet där en *kyrka* avbildats. Solen lyser över kyrkan längst ut på en halvö omgiven av vatten och berg i en skärgårdsmiljö, utan att det rör sig om en bestämd kyrka.

Foto 33. Gravsten i Grebbestad som visar utsikten från den avlidne mannens hem i det lilla fiskeläget Krossekärr. Han är avbildad i sin fiskebåt med fiskmåsar kretsande ovanför båten. Solen går ned bakom berget i denna skärgårdsmiljö.

Foto 34. Foto taget utanför den 1999 avlidne Bengt Karlssons bus i Krossekärr, Grebbestad. Ett liknande foto använde stenbuggeriet i Sannäs när man skulle utforma gravstenen.

En duva som bringar fred flyger över tornet. Solen som delvis gått ned bakom horisonten, som tecken på döden, lyser över kyrkan. Det enda exemplet på detta motiv från Sverige kommer från Kungälv och avser en 1976 gravlagd tolvårig pojke med ett norskt namn. Ett sådant motiv behöver inte uttrycka ett kristet förhållningssätt utan kan lika gärna ange att kyrkobyggnaden naturligt tillhör en landskapsbild som man uppskattar. Den icke religiösa tolkningen av motivet stöds av förekomsten av världsliga och inte religiösa texter på dessa gravstenar. T ex "Höyt elsket, dypt savnet" eller "Minnes i kärlighet" (foto 36 sida 50). I enstaka fall förekommer en kristen text så som "Gud er kärlighet". Eftersom det

Foto 35. Bildmotivet och versen anknyter till varandra. Fjorden är Ljungskilefjorden där en man spinnspöfiskar.

finns så många exempel nästan uteslutande i Sandefjord, tyder det på att många anhöriga har tagit efter dem som först lät sätta upp ett sådant motiv. På en lokal ort och i en viss tid går det lätt mode i att välja likartade motiv som man sett andra välja på kyrkogården.

Några stadsmotiv har jag inte mött på gravstenar. Däremot kan stadsborna låta avbilda kustmotiv där den döde tillbringat sin fritid under sommaren. Det gäller till exempel en gravsten från 1998 i Tuve i utkanten av Göteborg där ett helt fiskeläge avbildats (foto 37 nästa sida). Även i Uddevalla finns motiv från fritidsområden med båtar och vatten utanför denna stad. Därigenom markeras känslan av tillhörighet till sommarorten framför bostadsorten i staden. Stadsbornas motiv kan även föreställa fritidsfiske eller fritidsbåtar (se nedan).

Foto 36. Kustmotiv i Sandefjord med en kyrka längst ute på en halvö i en skärgårdsmiljö. En icke religiös text "Takk for all omsorg. Minnes i kjærlighet" är inristad på stenen. Två fåglar av brons sitter ovanpå stenen.

Foto 37. Bildmotivet visar ett skärgårdssambälle där den i Tuve 1998 avlidne mannen tillbringat sina somrar (jfr foto 49).

Anknytning till naturen vid valet av sten och bildsymboler

Naturens roll kommer tydligt fram i den allt rikare användningen av flygande fåglar, vilda djur och blommor på gravstenar i både Norge och Sverige, ja t o m gulmålade kantareller (se därom nedan). För att göra närheten till naturen ännu tydligare och för att markera det sköna och ljusa har inte minst liljekonvaljen i en del fall både i Norge och Sverige börjat att färgläggas i grönt och vitt (foto 38). I intervjuer sägs ofta att den avlidne älskade den blomma som valts på gravstenen. Även hela landskapsmotiv från landsbygden kan i vissa fall målas på små naturstenar vid urngravar.

Vilda djur behöver inte enbart anspela på den avlidnes jaktintresse och jaktutövning (se nedan) utan kan även spegla naturskyddsintressen. Jag har faktiskt funnit vargar avbildade på en svensk kyrkogård i ett område där det inte finns några vargar (foto 39 nästa sida). Den avlidna (1929-1994) som kom från Österrike till Sverige på 1940-talet, älskade vargar. Hon läste böcker om vargar och lade sig vinn om deras existens-

Foto 38. Färglagd liljekonvalj på Stala kyrkogård 1998 över en sjuttiofyraårig man. Naturen speglas både genom blommor och tre fåglar som flyger iväg. Platsen Svanvik är en nybyggd mindre tätort.

Foto 39. Några vargar avbildas på gravstenen på Stenkyrka kyrkogård över en kvinna som avled 1994. Namnet på den avlidna kvinnan har placerats till höger med ett tomrum till vänster för den efterlevande mannen.

berättigande. Maken och barnen valde att avbilda ett motiv som fanns på en prydnadstallrik som den avlidna ägde.

Skogsmotiv med vilda djur sätts inte upp enbart över män utan även när kvinnors namn står ensamma på gravstenen. Detta visar på att anknytningen till naturen, i detta fall skogen och de vilda djuren, även gäller kvinnor som då inte är jägare. I Norge där bronsfigurer är rikligt förekommande har de ofta djurform, t ex fåglar eller ekorrar. Ekorrar har jag bara mött i Norge³⁸. En ekorre kan även vara inristad på stenen (foto 40) precis som fåglar, exempelvis tjäder (foto 41) eller rådjur.

Ett nytt bruk med personlig framtoning är att använda *stående naturstenar* som har direkt anknytning till den döde. Det är något annat än de ovan nämnda liggande naturstenarna på urngravar som det finns många av i Norge och Sverige. Det nya bruket kan förekomma både på landsbygd och i städer och inom olika sociala skikt. Det är då, i de exempel som jag funnit, inte en sten vilken som helst, utan den har hämtats från den plats där den döde levde eller som han/hon varit fäst vid. Anhöriga till en lantbrukare född 1926 i Morlanda på Orust valde år 2000 en gammal och hög grindstolpe täckt med mossa som funnits på hans

Foto 40. En ekorre har inristats på gravstenen över en kvinna i Skjeberg som avled 1997 i sjuttioårsåldern. Hennes efternamn innan hon var gift står också utsatt, vilket är ovanligt i Norge.

Foto 41. En tjäder på en gravsten från 1989 på Skjebergs kyrkogård. Den vilda naturen kommer mycket nära genom tjäderspel.

ägor. Upphållningsanordningen för grinden i form av två järnkrokar fanns fortfarande kvar och togs inte bort vid färdigställandet av gravstenen. För att ytterligare markera det personligt utmärkande för den döde ristades en juridisk symbol in, föreställande rättvisans vågskål (Cooper 1993: 193), vilket den avlidne hade uttryckt som ett önskemål. Han hade varit nämndeman i tingsrätten³⁹. Vågskålen omges av en krans av ekblad som anspelar på mannens omfattande kommunala verksamhet⁴⁰. Flera olika intressen förutom yrket får alltså sina uttryck på gravstenen. Jag dokumenterade tillverkningsprocessen i stenhuggeriet fram till dess att stenen placerades på kyrkogården (foto 42-43). I detta fall får man på nytt känslan av gamla tiders bautastenar och resta stenar på forntidsgravar som det finns gott om i det aktuella området. Den avlidne var mycket historiskt intresserad och var ledare för kulturhistoriska rundvandringar i trakten. Jag har personligen mött honom i sådana sammanhang. En man på Sigelhults kyrkogård i Uddevalla fick 1998 efter eget uttalat önskemål en gravsten som utgjordes av en trappsten från det fritidshus där han bott och som han älskade. Här har vi åter ett exempel på att stadsbor prioriterar fritidsorten framför bostadsorten (jfr ovan).

Foto 42. En grindstolpe från den avlidnes ägor med järnkrokarna kvar skall år 2000 utformas till en gravsten vid Ströms stenhuggeri i Hälleviksstrand. På bilden syns den nuvarande ägaren Örjan Ström och hans fader Erling Ström som i sin tur är son till firmans grundare Edvin Ström, 1934.

Foto 43. Gravsten på Morlanda kyrkogård över en sjuttiofyraårig lantbrukare från gården Huseby. Rättvisans vågskål finns i centrum.

Personligt valda stenar från naturen förekommer även i Norge. De kan ha hämtats från tomten vid fritidsstugan på fjället eller vid sjön. En stenhuggare på en firma i Fredrikstad uppger att de anhöriga inte sällan kommer och frågar: "Hva er bredda og hva er høgda på en sånn en sten som vi skal hente på fjellet?" Detta anknyter till den utpräglad norska naturkänslan. En jägare i Norge hade vid jakt varje år suttit på en speciell sten i skogen, vilken änkan senare valde till att bli hans gravsten. Det är utmärkande i Norge att de nära anhöriga väljer gravsten och motiv och inte att den avlidne i förväg uttalat ett önskemål. Det senare finns det däremot en del exempel på i Sverige. Här kan förutom den ovan nämnde mannen på Sigelhults kyrkogård 1998 pekas på en lantbrukare i Tegneby som fick en avelshingst på gravstenen eller i Ljung en bilförare som 1999 erhöll en Volkswagenbil på sin sten (se därom nedan).

De ovan nämnda naturstenarna, särskilt de liggande, blir något billigare att sätta upp än om man köper en uthuggen gravsten. I de här exemplifierade fallen i Sverige med stående naturstenar har jag dock inte märkt att ekonomin spelat någon nämnvärd roll. I stället dominerar viljan att markera något personligt utmärkande för den döde. I Norge tillhandahåller stenhuggerifirmorna också naturstenar i sitt utbud för att kunna tillgodose intresset för naturen (jfr ovan).

Det personliga speglat genom namnteckning eller smeknamn

Den personliga karaktären på gravstenen har i en del fall markerats genom att den avlidnes bevarade *namnteckning* huggs in på gravstenen. Detta bruk började så smått förekomma i Norge och ännu mer i Sverige under 1970- och 1980-talet. Det har i viss utsträckning fortsatt under 1990-talet även om det verkar minska i omfattning under det sena 1990-talet. En del fall förekommer dock ännu speciellt i Norge. Genom namnteckningen kommer man på ett sätt närmare den döde, men samtidigt kan det uppstå svårigheter för besökaren vid graven att uttolka namnet. Det senare utgör synpunkter från utomstående som jag mött vid fältarbetena. De anhöriga tänker rimligen mer på den inre kretsen som kände den döde och inte i ett längre tidsperspektiv framöver eller på att gravstenen står på en offentlig plats som en kyrkogård är och därmed är tillgänglig för alla. De vill såvitt möjligt ge en bild av den dödes personliga stil. Som exempel på att det finns oläsliga handstilar kan hänvisas till gravstenen över en fyrtiotreårig målarmästare i Kungälv som avled 1994 (foto 44). I enstaka fall i Norge kan den dödes namn i förtydligande syfte skrivas med textade bokstäver

Foto 44. En målarmästare i Kungälv har fått sin titel utsatt, vilket inte är vanligt under 1990-talet. Den personliga namnteckningen går inte att tyda för utomstående som inte kände den döde.

under namnteckningen (foto 45). Därvid motverkar man att besökare på kyrkogården inte kan läsa namnet. Eftersom färre belägg förekommer under det sena 1990-talet för personliga namnteckningar, tyder det på att ett mode håller på att avta och att anhöriga mer kommit att inse värdet av att texten är läsbar.

Smeknamn som anger det egentliga tilltalsnamnet, börjar så smått förekomma både i Norge och Sverige. I Norge ville de anhöriga till en 1998 avliden kvinna Elisabeth skriva ut tilltalsnamnet Lissa. Den lokala kyrkogårdsförvaltningen vägrade acceptera förslaget. Efter ett överklagande från de anhöriga blev det emellertid godkänt av "bispedømmerådet" (Kirkegården 1999/1). På Vestre Gravlund, Oslo står det skrivet "Vår kjære Dadda" om en nittioettårig kvinna som avled 1991, och Erna Edle "Molle" om en sjuttiofårig kvinna 1994 (foto 46 nästa sida). På en grav i Kungälv från 1988 finns texten "Vår älskade Pelle" ovanför det egentliga namnet Per-Henrik Eriksson född 1951. På en annan sten i Kungälv kan man läsa "Foffa" (farfar) Bengt Näsberg, född 1921 och död 1998 (foto 47 nästa sida). Det är alltså gärna äldre personer som får sådana smeknamn inskrivna på gravstenen. Smeknamnet förstärker den personliga tonen när man minnes den döde/döda.

Foto 45. Den oläsliga namnteckningen på denna gravsten i Fredrikstad från 1997 förtydligas genom textade bokstäver under. Gravstenen saknar bildsymbol. Foto taget 2001 av Silja Selfors.

Foto 46. Smeknamnet "Molle" står utsatt över denna kvinna som begravdes 1994 på Vestre Gravlund, Oslo. Texten nämner Gud vilket är vanligare i Norge än i Sverige. En blomma slingrar sig runt korset.

Foto 47. Smeknamnet "Foffa" (farfar) skrivs ut om denne man som avled 1998 i Kungälv. Tre fåglar flyger iväg någonstans.

Foto 48. Urngravsten i Kungälv där orden "Vår Mor" åtföljs av den aulidnas initialer. Därmed är hon oidentifierad för utomstående. Detta är den enda gravsten jag funnit där födelse- och dödsdatum skrivs ut på det moderna sättet med året först följt av månad och dag.

Bildsymboler kan i vissa fall anspela på den dödes efternamn, om det inte är ett sonnamn, t ex en palm för Palmqvist eller en musiklyra för Lühring. Bruket är dock inte särskilt vanligt, och jag har bara mött det i Sverige.

Ett sätt att markera det privata och personliga och undandra sig offentligheten är att skriva "Vår mor" eller "Vår älskade son" eller liknande på gravstenen utan att uppge varken för- eller efternamn. I vissa fall anges dock förnamnet eller initialer. Födelse- och dödsdata brukar vara med. Då tänker de anhöriga enbart på den närmaste familjekretsen medan utomstående inte kan identifiera den döde. Denne anonymiseras med undantag av de närstående så länge minnet av honom eller henne överhuvudtaget lever kvar. Detta bruk som jag mött under 1990-talet förekommer dock sparsamt i Sverige (foto 48) och knappast i Norge.

Yrkets markering

I äldre tid var det inom alla sociala skikt viktigt att framför namnet skriva ut vilket yrke den avlidne mannen haft (se ovan). Efterhand försvann detta alltmer, och det gick inte längre att avläsa den dödes sociala hemvist på kyrkogården. Under senare årtionden är det egentligen bara inom högre sociala skikt och gällande ovanliga yrken som man ser titlar utsatta. T ex "Entreprenör", en ny titel på senare tid, är utskrivet på en grav i Norum över en man född 1933 och död 2000 (foto 49) eller "Jurist" på Ödsmåls kyrkogård över en man född 1948 och död 1994. I Sandefjord finner man titeln "Byggmester" gällande en man född 1919 och död 1994 (foto 50). Eljest råder det social anonymitet om man betraktar texterna på gravstenarna. I det sammanhanget är det av stort intresse att se på den förnyelse som under senare tid har skett huvudsakligen i Sverige i fråga om alltfler nya bildsymboler som kommit att markera olika yrken och inte bara gällande männen (se nedan).

De nya yrkessymbolerna avser olika former av landsbygd och i viss utsträckning städer och är beroende av *näringsstrukturen*. I jordbruksbygd både i Norge och Sverige uttrycks *bondens yrke* ofta genom ett ax, ibland kombinerat med ett kors. Axet är belagt i mitt svenska material

Foto 49. En sextiosjuårig man i Norum fick titeln "Entreprenör" utsatt på gravstenen år 2000 jämte bilden av ett sommartorp i skogsmiljö vid en insjö.

Foto 50. Titeln "Byggmester" sattes ut över en sjuttiofemårig man som avled 1994 i Sandefjord.

Foto 51. En sextioåttaårig "Gårdbruker" fick både denna titel och tre veteax utsatta på gravstenen i Sandefjord 1990. En världslig text "Hvil i fred".

sedan 1970-talet. Axet som symbol just för lantbrukare har omnämnts av stenhuggarfirmorna. Det är lantbrukare som brukar välja detta motiv. I en broschyr med titeln "Inskrifter och symboler på våra gravvårdar" utgiven av Centrala Gravvårdskommittén i Stockholm avbildas två veteax med den åtföljande texten "Yrkessymbol för lantbrukare". Även på stadskyrkogårdar, som i utkanten av Göteborg eller i Sandefjord, har jag genom intervjuer fått veta att axet är ett tecken på lantbruk. Antingen har den döde bott på ett lantbruk i utkanten av staden eller flyttat in dit på äldre dagar. I Norge kan texten "Gårdbruker" kombineras med bilden av ax (foto 51 förra sidan).

Andra symboler som förekommer hos lantbrukare i Sverige med början under 1980-talet och särskilt på 1990-talet, är en eller flera hästar eller en traktor, i det senare fallet som ett tecken på det mekaniserade jordbruket. Det skall då vara just den specifika hästen eller den traktorn (foto 52) som den döde hade och var fäst vid och inte en häst eller traktor i allmänhet. Därmed förstärks den individuella framtoningen. Sådana symboler har jag inte mött bland lantbrukare i Norge.

I ett fall i Bohuslän hade den avlidne lantbrukaren (född 1925) i förväg uttryckt att han önskade en av sina hästar, en nordsvensk avels-

Foto 52. En trettiofemårig man som avled 1996 fick sin traktor avbildad framför två höga träd på en natursten på Stenkyrka kyrkogård. Han drev ett mindre jordbruk vid sidan om verkstadsarbete. Den personliga namnteckningen har blivit inristad på stenen.

hingst, avbildad på gravstenen, men änkan tvekade om det passade med en bild på en häst. Efter mannens död 1999 böjde hon sig dock för hans tidigare uttalade vilja, men satte i tillägg också dit ett par mer traditionella motiv. Det gällde ett väl synligt kors som målades i guldfärg och ett par sädesax som symbol för lantbruket. Dessa båda avbildningar gjordes i betydligt större storlek än hästen. En avvikande nyhet måste alltså tydligt relateras till och kombineras med den tidigare traditionen. Stenhuggerifirman fick ett foto av avelshingsten att använda som förlaga vid utformningen av gravstenen. På samma kyrkogård, Tegneby, lät sonen till en 1997 avlidnen lantbrukare sätta upp en sten med två nordsvenska hästar på (foto 53). Sonen hade själv ritat förlagan som gavs till stenhuggerifirman. Det var första gången som ett hästmotiv förekom på denna kyrkogård. Detta motiv hade den tidigare nämnda änkan råkat få se innan hon till slut bestämde sig för att beställa en sten med ett hästmotiv.

År 2001 återfinns man dessutom motivet med en kalv på en gravsten över en trettiofyraårig lantbrukare som dog i cancer (foto 54 nästa sida). Den avlidne hade ett brinnande intresse för och kärlek till sina nötkreatur. Han tog även hand om djur på andra gårdar genom att vara

Foto 53. En åttiotvårig lantbrukare i Tegneby från gården Håv och hans sex år yngre hustru, vilka avled 1997 med någon månads mellanrum, fick ett par av mannens nordsvenska hästar avbildade på gravstenen. Blomvasar av sten med de avlidnas förnamn, i detta fall "Anna o David", eller initialer har blivit allt vanligare på senare år.

Foto 54. Ett kalvmotiv på gravstenen över en lantbrukare från gården Holm i Tegneby som avled 2001. Solen går halvvägs i moln som ett tecken på döden.

en s k avlösare. Detta är den enda gången som jag iakttagit ett nötkreatursmotiv på en gravsten.

På motsvarande sätt har *fiskare* i en del fall i Bohuslän på sistone fått sitt yrke manifesterat genom att den personligt ägda eller använda fiskebåten avbildats. I en del fall är t o m båtens nummer angivet just för att markera det högst personliga. På en grav på Tjärnö kyrkogård i norra Bohuslän finner man en bild av fiskebåten SD (Strömstad) 392 där man just vinschar upp fisknäten. Den döde var fiskare på Råssö och avled 1995 (foto 55). I Norge har jag mött något enstaka fiskebåtsmotiv, men å andra sidan har jag inte fältarbetat i något utpräglat fiskeridistrikt i Norge, som ju särskilt förekommer i västra och norra Norge. På Rolvsøy kyrkogård nära Fredrikstad har den övre delen av en gravsten över en fiskare utformats som en fiskebåt. I Sandefjord med betydande valfångst tidigare möter man titeln "Hvalslytter" under 1960- och 1970-talet men inga avbildningar.

På äldre fiskares gravar, dvs de som varit pensionärer en tid, finns inte sällan en bild av roddbåten eller motorbåten med aktersnurra som användes vid kustnära husbehovsfiske på äldre dagar. Då är mannen avbildad i båten men inte hustrun, även om hon deltagit i detta kustnära fiske. Detta gäller en man och hans hustru i Kungshamn, födda 1902

Foto 55. Den avlidnes fiskebåt från kustsambället Rossö avbildas på en gravsten på Tjärnö kyrkogård 1995. Det personliga framgår tydligt genom båtens nummer SD (Strömstad) 392. Foto taget år 2000 av Else Brit Brevig Andersen.

respektive 1907 och avlidna 1993 respektive 1996 (foto 56 nästa sida). Den personligt ägda båten med numret LL (Lysekil) 21 har avbildats på gravstenen. Hustrun kom inte med eftersom det var mannen som hade befälet ombord, enligt uppgifter från parets enda dotter och svärson som valt motivet. Båten kan dessutom i vissa fall omramas av den personligt ägda sjöboden. I Kungshamn började detta förekomma redan 1982 (se därom sida 123).

I vissa fall har även yrkestiteln "fiskare" skrivits ut vid sidan av en bildsymbol, vilket t ex gäller en fiskare på Käringön född 1921 och död 1995. Ett tidigare vanligt bruk har då bevarats och kombinerats på samma gravsten med en nyhet som bilden av båten utgör. Traditionen förenas med en nyhet. Texten och bilden uttrycker egentligen samma sak, och de kan i sådana fall sägas förstärka varandra.

Män som arbetat inom *sjöfart* kan få ett ankare eller en fraktbåt på sin gravsten. Det är då just den båt som de arbetat på (foto 57 nästa sida). Stenen kan t o m utformas som ett ankare, vilket gäller en ung man född 1974 på Smögen (se foto 20). Han avled 1999 och var nästan färdig med sina studier för att bli sjökapten. Ankaret ges i de här fallen en materiell betydelse, medan det tidigare haft en religiös innebörd som

Foto 56. Den avlidne nittioettårige mannen bedrev på äldre dagar tillsammans med sin hustru kustnära fiske i skärgården. Solen skall här betyda att mannen tidigt var ute och fiskade vid soluppgången. Svärsonen tog ett foto av båten som lämnades till stenbuggerifirman som förlaga.

Foto 57. En åttioettårig man som avled 1999 i sjöfartsorten Skärhamn fick på gravstenen på Stenkyrka kyrkogård avbildat det fraktfartyg som han själv arbetat på. Tre fåglar ovanför fartyget flyger iväg någonstans.

Foto 58. En mästerlots som tjänstgjort vid Vinga fyr utanför Göteborg fick både titeln och bilden av fyrplatsen utsatt på gravstenen 1992.

uttryck för det kristna hoppet (Ursin 1949: 196, Ferguson 1973: 169). I Norge kan ankaret i en hel del fall omsluta ett kors varigenom det världsliga på ett tydligt sätt förbindes med det andliga (se foto 109).

En mästerlots på Vinga fyr utanför Göteborg har fått en bild på denna fyrplats på sin gravsten i Mollösund 1992 förutom att titeln har satts ut (foto 58). Fyrplatsen på Måseskär i mellersta Bohuslän är på motsvarande sätt avbildad på en grav på Karingön 1997 över en fyrmästare född 1900. Om den döde har haft en taxibåt, kan den bli avbildad. Det gäller båten Zita i Kungshamn som trafikerar linjen Kungshamn-Smögen och som den tidigare skepparen (född 1911) fick inristad en bild av på sin gravsten när han avled 1996 (foto 59-60 nästa sida).

Ibland sätts förutom bildsymbolen ankare eller båt även yrkestiteln "skeppare" eller "sjöman" ut i likhet med vad som ovan noterades i fråga om avlidna fiskare och en mästerlots från Vinga. Text och bild kompletterar och förstärker varandra. Det traditionella förenas med det nya. I Norge används titeln "Kaptein", "Sjøkaptein", "Skipsfører" och "Sjømann" ännu på 1990-talet, vilket kan exemplifieras från sjöfartsstaden Sandefjord (foto 61 sida 69). Båtmotiv förekommer bara i något enstaka fall. Bilden av ett ankare kan även här kombineras med den utskrivna yrkestiteln. Om man går tillbaka till 1970-talet och tidigt 1980-tal, före-

Foto 59. Den avlidne åttiofemårige mannen fick sin taxibåt Zita avbildad i en skärgårdsmiljö på gravstenen 1996 i Kungshamn. Denna båt går fortfarande i trafik mellan Kungshamn och Smögen och drivs av den avlidnes söner.

Foto 60. Taxibåten Zita som trafikerar linjen Kungshamn-Smögen.

Foto 61. Titeln "Kaptein" har skrivits ut på denna grav i Sandefjord 1999. Dessutom pryds stenen av två bronsfåglar och ett blomstermotiv i brons, förutom den världsliga texten "Minnes i kjærlighet".

kommer i Norge och Sverige enbart yrkestiteln sjökaptan utan bildsymbol.

Båtbyggare som arbetat i en maritim miljö i Sverige har på gravstenen under 1980- och 1990-talen inte sällan fått en bild av en båttyp som de tillverkat. Det gäller de båtbyggercentra, särskilt Kungsviken och Svineviken, som finns på Orust i Bohuslän (foto 62 nästa sida). Något motsvarande har inte kunnat beläggas i Norge. På 1970-talet, innan bildsymbolerna hade kommit i bruk inom de nämnda båtbyggericentra, skrevs titeln "Båtbyggaren" ut precis som i Norge. Norge har sedan fortsatt med detta hela tiden medan det mera sporadiskt förekommit i Sverige under 1990-talet.

Andra hantverk i landsbygdsmiljö har också så smått börjat att få sina motiv. Det gäller t ex en man (1962-1997) som arbetat med brobyggen. Gravstenen på Stala kyrkogård är formad som en bro som vilar på två pelare. På den högra bropelaren hugger en man med slägga i sten, vilket motiv den avlidnes efterlevande sambo önskade (foto 63 nästa sida).

Av *högre sociala skikt* märks symboler för läkaryrket i Sverige. En orm ringlar sig runt en stav, vilket är attributet för läkekonstens gud

Foto 62. En sjuttiosexårig båtbyggare från Svineviken fick den båttyp avbildad på gravstenen på Röra kyrkogård 1994 som han tillverkat under sitt liv.

Foto 63. En trettiofemårig man som arbetat med brobyggen fick gravstenen på Stala kyrkogård 1997 utformad som en bro.

Foto 64. En sextiotreårig provinsialläkare som avled 1986 fick attributet för läkekonsstens gud Asklepios avbildad på sin gravsten på Morlanda kyrkogård.

Foto 65. Över en trettioåttårig man som avled i Morlanda 1991 har både titeln skrivits ut och den statliga marinens bildsymbol inristats på gravstenen.

Asklepios (Dahlby 1968: 111) (foto 64 förra sidan). Går man en kort tid tillbaka skrevs i stället titeln ut för läkare, t ex provinsialläkare eller medicine doktor. I Norge finner man fortfarande titeln "Lege" men inte någon symbol för läkaryrket i form av den ringlande ormen.

En medelålders kvinnlig tandläkare har i Svarteborg fått en tång avbildad på sin gravsten 1997 (se foto 76) medan man i Sverige tidigare skrev ut titeln tandläkare. Personer som arbetat i statliga verk kan få respektive verks symbol på sin gravsten, t ex televerkets, postens eller marinens, ibland med tillägget att yrket också skrivs ut med bokstäver enligt äldre tradition (foto 65 förra sidan). Något sådant finns inte i Norge.

Även i *städer och andra tätorter* förekommer det i Sverige i vissa fall bildsymboler som anknyter till den avlidnes yrke. Det gäller faktiskt inom skilda sociala kategorier och inte bara inom högre sociala skikt på det sätt som skett i fråga om de utskrivna titlarna. Man kan emellertid inte säga att sådana bilduttryck är mer utbredda i städer jämfört med på landsbygd utan i stället snarare tvärtom. En *arbetare* (född 1930) på ett varv i Uddevalla har på sin gravsten 1993 fått avbildat en tankbåt som han varit med om att bygga (foto 66). På en bilförsäljares grav på Ljungs kyrkogård 1999 finner man på motsvarande sätt en Volkswagenbil av

Foto 66. Den sextio-treåriga varvsarbetaren fick en tankbåt som han varit med om att bygga, avbildad på sin gravsten 1993 på Ramneröds kyrkogård i Uddevalla.

äldre modell vilket motiv han själv önskat under sin livstid (se foto 8). *Hantverkssymboler* förekommer även precis som på landsbygd. Boktryckare kan få en bok avbildad med den utskrivna yrkestiteln i tillägg så som ett exempel från Uddevalla 1993 visar (foto 67). En snickare kan få en såg och en hammare på gravstenen. På en grav 1980 på Herrestads kyrkogård i Uddevalla kombineras yrkestiteln "byggnadssnickare" med bilden av en hammare och en såg. Senare försvinner yrkestitlarna medan de lever kvar längre i Norge och då utan bildsymboler som knappast alls förekommer, t ex en "Skomaker" i Halden född 1907 och död 1990.

Det bör också påminnas om att just de högre sociala skikten har varit de som i Sverige längst fram i tiden har bibehållit bruket att skriva ut yrkestitlarna t ex militära officerare. Det är ju inte så lätt att finna bildsymboler för alla högre sociala skikt, t ex en lärare eller kommunala tjänstemän i ledande ställning. I dessa samhällsskikt kan det länge ha funnits det största sociala behovet av att markera att man tillhörde den övre delen av samhällsstegen och inte bara att man i likhet med alla andra hade ett yrke.

Foto 67. Den åttiosexårige boktryckaren fick både titeln utskrivnen och en bildsymbol föreställande en bok avbildad på gravstenen på Norra kyrkogården i Uddevalla 1993. Namnet på bustrun, vilken avled först, har placerats ovanför mannens namn.

Könets avspegling

Av stort intresse är att beakta könets betydelse varvid man jämför de minnesmärken som kvinnor och män får efter döden. Var på gravstenen placeras kvinnans respektive mannens namn och hur är det relaterat till vem av makarna som dött först? I detta avseende har jag funnit intressanta skillnader mellan Sverige och Norge. I Sverige kan mannens namn, i enlighet med tidigare bruk, fortfarande i många fall inskrivas till vänster, som ansetts vara den främsta platsen. Kvinnans namn placeras till höger, dvs andrarangsplatsen, även om hon dör senare än han (foto 68). Hans namn sätts antingen ut om han överlever hustrun, eller lämnas det en tom plats för hans namn så att det senare kan skrivas in. Detta bruk kan även avse yngre personer så som en trettiofemårig kvinna i Kungshamn som avled 1993 (foto 69). Mannens namn kan också placeras överst och kvinnans under, vilket ju markerar en rangskillnad.

Denna form av rangordning mellan könen som började att uppluckras i Sverige under 1990-talet (foto 70), förekommer inte i Norge. Där hamnar i stället den som dör först till vänster och den andre till höger, eller den först avlidne överst och den senare därunder på stenen. I detta

Foto 68. Kvinnan som avlider först får sitt namn och sina födelse- och dödsår placerade till höger på gravstenen på Dalskogens kyrkogård i Lysekil 1998. Den efterlevande makens namn och födelseår skrivs ut till vänster. Fredsduvan med förebild i berättelsen om Noas ark, bringar frid. Bobusläns landskapsblomma kaprifol ger en anknytning till regionen.

Foto 69. En trettiofemårig kvinna som avled 1993 fick sitt namn och sina födelse- och dödsdata placerade till höger på gravstenen i Kungshamn. Ett tomrum till vänster har lämnats för den efterlevande maken. Bobusläns landskapsblomma kaprifol ger en anknytning till regionen. Två fåglar flyger iväg bort någonstans.

Foto 70. Kvinnans namn och födelse- och dödsdata placerades till vänster när hon avled före sin man 1999 och begravdes i Askum. Detta är ett nyare bruk jämfört med tidigare då kvinnan genomgående fick platsen till höger och mannen till vänster. Makens fiskesbåt är också avbildad och namnet på hemorten, fiskeläget Väjern. Någon bildsymbol för kvinnan finns inte.

Foto 71. Kvinnans sjuksköterskeyrke blev utskrivet på gravstenen i Sandefjord 1980.

avseende har Norge under senare tid alltså varit betydligt mer könsneutralt än vad som förekommer i Sverige. Tidigare har dock mannens namn stått överst även i Norge. I Sandefjord övergavs detta bruk för några årtionden sedan, enligt uppgifter från den sedan länge etablerade stenhuggerifirman Huseby. Man kan föreställa sig att den norska jämlikhetsdebatten som länge varit framträdande i det offentliga rummet kan ha medverkat till att Norge så mycket tidigare än Sverige och så konsekvent övergivit ett äldre bruk där könen skildes åt och mannen markerades framför kvinnan.

En annan könsaspekt gäller den utskrivna yrkesbenämningen som i äldre tid i Norge och Sverige avsåg endast mannen, såvida inte kvinnan var ogift och hade ett yrke som lärare eller sjuksköterska (foto 71). En gift kvinna kunde få ordet "Hustru" eller "Maka" utskrivet. Sedan försvann dessa kvinnliga epitet likaväl som yrkesbenämningarna för männen alltmer. Det förekom i en del fall tidigare också att enbart mannens namn och födelse- och dödsdata skrevs ut men inte hustruns. Det angavs att det var mannens familjegrav utan att kvinnans namn och levnadsdata på något sätt blev markerat (se foto på omslagets baksida). Hon blev osynlig inför eftervärlden. Detta bruk försvann dock alltmer under tidigt 1900-tal, och kvinnans namn och födelse- och dödsdata blev genomgående inskrivna

Foto 72. Denna sextiosexåriga kvinna har fått sitt efternamn före giftermålet utsatt på gravstenen 1989 i Skjeberg. Även ursprungsorten Ål i Hallingdal nämnes vilket är mycket sällsynt i Norge. (Jfr foto 32)

på stenen. I vissa fall har kvinnobeteckningarna "Hustru" och "Maka" levt vidare under 1990-talet för äldre människor (se foto 59). Uttrycket "Sambon" har under 1990-talet tillkommit i något enstaka fall i Sverige. Därmed avspeglas nya samlevnadsformer i det moderna samhället. Även kvinnans efternamn före giftermålet kunde i en del fall tidigare sättas ut både i Norge och Sverige, t ex "født Engebretsen Bæra" (foto 72), men det har på senare år blivit så gott som bortlagt⁴¹.

Bara i undantagsfall har såväl mannens som kvinnans yrke satts ut om man går något längre tillbaka i tiden. Detta gäller om kvinnan haft ett speciellt yrke, så som barnmorska (foto 73 nästa sida) (jfr Gustavsson 1980). Hur kommer då gravstenarna att påverkas när båda makarna alltmer under senare år har börjat att yrkesarbeta? Kommer både kvinnans och mannens yrke att manifesteras i form av symboler, eller blir det fortsättningsvis bara mannen som markeras? I intervjuerna har jag kunnat följa diskussioner som har förekommit bland anhöriga. Olika uppfattningar har då kommit till tals. I vissa fall i Sverige har bildsymboler för var och en av makarna satts ut när den ene avlidit. I några andra fall har stenen kompletterats med en ny symbol när den andre maken, oftast kvinnan, har avlidit. Det gäller då att de efterlevande har en medveten uppfattning om att även kvinnan, i regel modern, också skall ihågkommas och inte enbart mannen. Föreståndaren för en stenhuggerifirma i Bullaren berättar: "En båttullares anhöriga i Strömstad ville ha en tullbåt

Foto 73. Både mannens och kvinnans yrke skrivs ut på denna gravsten på Tegneby kyrkogård.

på stenen. Det fick de. Ett år efteråt gick maken bort. Dottern ville ha en symbol även för modern och inte bara för fadern. Hon valde en kaprifol (Bohusläns landskapsblomma). Jag föreslog ros, kaprifol eller liljekonvalj, dvs tre förslag som hon fick välja mellan”. Det kan alltså bli blommor som får symbolisera kvinnan, om hon inte varit förvärvsarbetande. Mannens yrke och kvinnans intresse markeras.

Hur går det om kvinnan dör först? Är det mannens yrke eller bådas som då markeras? En läkarfru född 1936 som dog 1999 fick mannens läkarsymbol med den ringlande ormen runt en stav (Whittick 1971: 28) på gravstenen i Mollösund fastän han fortfarande lever. En fyrtioåttårig fiskarhustru på ön Åstol, som avled 1987, fick sin efterlevande makes fiskebåt avbildad på sin gravsten. När en affärsmans hustru i Morlanda dog 1996, pryddes gravstenen med handelsmannens skyddspatron Hermes (Dahlby 1968: 111), medan maken ännu var i livet (foto 74). I samtliga dessa fall var kvinnan inte självständigt yrkesarbetande utan involverad i mannens yrke. Det specifika för henne kom inte fram på stenen.

Om kvinnan dör tidigare i livet och mannen lever, kan det i sen tid vara naturligt att hennes yrke markeras. Vi har då att göra med en senare generation där yrkesarbete varit vanligare bland kvinnor än tidigare och

Foto 74. Handelsmännens skyddspatron Hermes pryder gravstenen 1996 över en bustru till en affärsman i Morlanda som fortfarande var i livet. Mannens namn och födelseår sattes ut till vänster på stenen. Foto hos Ströms stenbuggeri i Hälleviksstrand.

där medvetenheten om köns jämställdhet växt sig starkare. Kvinnans namn står då ensamt på stenen, medan mannens namn och yrke inte är nämnt. En kvinna i Tuve i utkanten av Göteborg som dog 1990 i trettioårsåldern, fick en balettdansande kvinna på gravstenen. Anknytningen till de närmast anhöriga framgår av texten "Familjen Maack" (foto 75). Gravstenen 1992 på Ramneröds kyrkogård i Uddevalla med texten "Behöver änglarna också gardiner?", kombinerat med en bild av fladdrande gardiner (se foto 1), anspelar på

den avlidnas yrke som innehavare av butiken Anitas gardiner. En medelålders kvinnlig tandläkare i Svarteborg som dog 1997, fick tandläkarnas attribut den heliga Appolonia, en kvinnofigur med gloria runt huvudet och med en tång i handen, avbildad på gravstenen (foto

Foto 75. En tjugonioårig kvinna som avled i Tuve 1990 och som varit balettdansös, fick en balettdansande kvinna på gravstenen.

Foto 76. Denna kvinnliga tandläkare fick tandläkarnas attribut den heliga Appolonia inristad på gravstenen i Svarteborg när hon avled 1997. Appolonia var också nödhjälpare mot tandvärk (Nilsén 1986).

76). Stenen är dessutom formad som en tand. I enstaka fall kan kvinnans yrke skrivas ut med bokstäver även hos yngre kvinnor, t ex på stenen över en fyrtioåttårig lärare i Svarteborg som avled 1997.

I Norge har det inte varit möjligt att finna exempel på att både kvinnans och mannens yrkessymboler finns markerade. Detta behöver inte ses som uttryck för en mindre medvetenhet om kvinnökönets betydelse på arbetsmarknaden utan bör också betraktas i ljuset av att bildmässiga yrkessymboler knappast förekommer i Norge (se ovan). Yngre kvinnor som avlider kan i stället för bildsymboler i vissa fall få sitt yrke utskrivet med bokstäver på stenen, också nya yrken så som "Förskolelærer" över en kvinna i Sandefjord som dog 1991 fyrtio år gammal (foto 77).

Den moderna fritiden

Ett nytt område som i senare tid kan spåras på gravstenar i Sverige, är den moderna fritidens intåg. De små liggande naturstenarna på urngravar har i en del fall hämtats i närheten av fritidsstugan både i Norge och

Foto 77. Yngre kvinnor kan i Norge få sitt yrke utskrivet på gravstenen under 1990-talet, så som denna förskollärare i Sandefjord 1991.

Sverige. Intressant att följa är om det är yrket eller fritidsintresset eller t o m båda som synliggörs på gravstenen. En man i Rönnäng på ön Tjörn som dog 1998 i sextioårsåldern, fick sin i förväg uttalade vilja genomförd. Gravstenen som sattes upp, markerar både yrket gällande den marina affärsverksamheten som han drev, symboliserad med ett ankare, och fritidssysselsättningen som bestod i att bygga modellflygplan och segla med dem (foto 78-79 nästa sida). En lantbrukare i Tegneby fick 1985 tre ax på gravstenen som symbol för jordbruket och stjärnbilden Karlavagnen som uttryck för hans astronomiintresse (foto 80 sida 83). Här kan även hänvisas till den ovan nämnde lantbrukaren född 1926 i Morlanda som år 2000 också fick olika symboler på sin gravsten för att markera den dödes olika intresseområden förutom yrket (se foto 43). Dessa exempel där både yrke och fritidsintresse markeras är emellertid unika och finns enbart i Sverige. Det vanliga är i stället att antingen yrkesverksamheten eller fritidssysselsättningen uttrycks på gravstenen.

På landsbygden blir yrket gärna mer påtagligt, medan fritiden blir mera märkbar på kyrkogårdar i städer, särskilt i fråga om sommarens fritidsaktiviteter. Motiv från sommarorten har i vissa fall avbildats av stads-

Foto 78. Den avlidne sextioårige mannen fick både sitt yrke och sin fritidssysselsättning markerad på gravstenen 1998. Yrket, att driva firman "Åbergs Marinservice i Rönnäng AB", som nu övertagits av sonen, symboliseras genom ett ankare nederst på stenen till höger. Ett modellflygplan överst på stenen anger fritidssysselsättningen att bygga och segla med modellflygplan. Ånkan skötte om graven och lämnade mig upplysningar när jag besökte Rönnängs kyrkogård.

Foto 79. Firmabilen för "Åbergs Marinservice i Rönnäng AB".

Foto 80. Denne lantbrukare fick år 1985 yrket markerat både genom tre ax och genom den utskrivna titeln hemmansägare. Gårdens namn är Eskekärr i Tegneby. Fritidsintresset astronomi uttrycks genom stjärnbilden Karlavagnen. Foto hos Ströms stenbuggeri, Hälleviksstrand.

bor, så som exemplet med bilden av ett skärgårdssamhälle på Tuve kyrkogård visar (se foto 37). Stadsmiljön där den döde bott har däremot inte ingraverats på gravstenar.

Sommarens fritidssysselsättningar för stadsborna kan synliggöras genom fritidsbåten och fritidsfiske ute vid kusten. På Ramneröds kyrkogård i Uddevalla finner man en spinnspöfiskande man som just fått en lax på kroken. Motivet med laxfiske speglar ett framträdande intresse hos den avlidne (1932-1993) (foto 81 nästa sida). På samma kyrkogård avbildas en fritidsbåt i en bohuslänsk skärgårdsmiljö med kala klippöar, flygande måsar och en nedgående sol. Den döde var född 1918 och avled 1997. En blinkande fyr kan också tillhöra skärgårdsmotivet i anslutning till fritidsbåten (foto 82 nästa sida). Ett sådant motiv börjar i viss utsträckning också förekomma i fråga om bofasta kustbor som då oftast inte har fiske eller sjöfart som yrke.

Även olika sportaktiviteter får sina uttryck i Sverige både i städer och på landsbygd men inte i Norge⁴². Det kan vara fotboll, tennis eller en vintersport som ishockey osv. Däremot har jag inte funnit exempel på

andra vintersporter så som skidåkning, vilket man skulle ha kunnat förvänta sig i Norge om det hade funnits sportsymboler där. Det rör sig i fråga om sportaktiviteterna mestadels om idrottsaktiva manliga ungdomar som dött i unga år. I Hunnebostrand finns en gravsten med en inristad fotbollsspelare över en fotbollsaktiv man född 1969 och död 1998.

En hummer bredvid fotbollsspelaren anspelar på ett annat fritidsintresse, nämligen hummerfiske, medan arbetsplatsen var på ett dagcenter (foto 83). I den närliggande kustorten Kungshamn finner man en fotbollsspelare på en gravsten över en tidigare fotbollsdomare som avled 1999 i hög ålder (född 1910). Även symboler för tennis kan avse något äldre

Foto 81. En spinnspöfiskande man markerar den avlidnes engagemang för fritidsfiske. Gravsten från 1993 på Ramneröds kyrkogård i Uddevalla.

Foto 82. Fritidsbåten omges av en fyr och ett sjömärke och med den nedgående solen i bakgrunden. Den sextioårige mannen avled 1999 i Kungälv.

Foto 83. En tjugonioårig man som avled 1998 i Hunnebostrand, var en aktiv fotbollsspelare och engagerade sig mycket inom fotbollsföreningen på orten. Ett annat fritidsintresse var hummerfiske. Den personliga namnteckningen har inskrivits. Bakom den liggande naturstenen har placerats en änglafigur.

Foto 84. En femtioåttårig man som avled 1995 i Stenkyrka, fick ett kustmotiv från hemorten Röra strand utmärkt på gravstenen jämte ett par tennisbollar eftersom tennisspel var hans fritidsintresse.

personer, dvs medelålders människor som utövat denna sport i vuxen ålder. Det gäller en femtioåttårig kommunanställd man som fick sin grav 1995 på Stenkyrka kyrkogård (foto 84 förra sidan). Änkan önskade få ett par tennisbollar avbildade med hemortsmiljön i Röra i bakgrunden. Hon lämnade en teckning med dessa motiv till stenhuggerfirman. En fyrtyotvåårig man i Uddevalla fick 1994 en travhäst på sin gravsten.

Fritidsintressen som sträcker sig över hela året finns också representerade på gravstenar under den senaste tiden. Familjernas sällskapsdjur i hemmen har i viss utsträckning börjat att avbildas i Norge och främst i Sverige. Det rör sig om hundar, endast belagt i Norge⁴³ (foto 85) och katter, enbart i Sverige. En sjuttionioårig man i Tossene fick 1998 ett katthuvud på sin gravsten (foto 86). Han var i omgivningen ansedd som en originell person som skrev dikter och ursprungligen var stenhuggare. Han hade flera katter som han älskade. Den starka personliga relationen till dessa djur fick alltså sin konsekvens i symbolvalet på gravstenen efter hans död. Det är inte enda gången i mitt insamlade material som en i omgivningens ögon originell person vågat ta nya initiativ i fråga om både bildsymboler och texter och som själv föreslagit detta före sin död. De ovanliga kan vara de som har mod att bryta mot invanda mönster och som också känner en längtan efter att avvika (jfr Åkesson 1991). De

Foto 85. Den åttiosexårige mannen fick huvudet på sin hund inristat på gravstenen på Idd kyrkogård 1997.

Foto 86. Den sjuttionioårige mannen i Tossene fick ett kattbuvud på den liggande naturstenen. Den efterlevande bustruns namn har skrivits ut.

Foto 87. Spelmän har i flera fall på senare år fått en fiol med stråke avbildad på gravstenen, så som i detta fall på Foss kyrkogård 1999.

blir dock inte efterföljda i den lokala miljön på det sätt som inflyttade kunnat bli. Deras gravstenar kommer i stället att framstå som unika exempel på den lokala kyrkogården. De har inte haft tillräckligt anseende för att bli efterföljda.

Den dödes musikintresse eller musikutövning på fritiden kan synliggöras genom ett musikinstrument t ex en fiol för spelmän (foto 87 förra sidan) eller musiknoter för dem som sjunger i kör (foto 88), i likhet med vad Robin Gwyndaf funnit på sistone i Wales (Gwyndaf 1999: 104). Sådana belägg finns det ganska många av både på landsbygd och i tätorter i Sverige men inte i Norge. Även bilen som varit kär för den döde och som han vårdat sig om kan avbildas på gravstenen i tätorter och på landsbygd. Bilen förekommer främst i Sverige, men något enstaka fall finns också i Norge, nämligen i Idd invid svenska gränsen. Det kan vara en sportbil vilken finns avbildad i Foss över en fentiofemårig man som avled 1995 (foto 89).

Ett intresse som i stort sett bara finns manifesterat på gravstenar på landsbygd i Norge och främst i Sverige, avser *jakt*. Detta intresse kan ta sig uttryck genom att rådjur, en älg eller en tjäder avbildas i en skogsomgivning. En tjäder har jag förutom i Hogdal i nordligaste Bohuslän även funnit på Skjebergs kyrkogård i Norge 1989 (se foto 41). I Högås

Foto 88. Den avlidne åttiofyaårige mannen från tätorten Skärhamn sjöng i kör ända fram till några dagar före sin död 1999. Musiknoter har avbildats bakom korset på Stenkyrka kyrkogård.

Foto 89. En sportbil har avbildats framför ett träd med några bergsformationer och den lysande solen i bakgrunden. Gravsten över en femtiofemårig man i Foss. Den efterlevande bustruns namn har här placerats till vänster och inte till höger som var det vanliga enligt den äldre traditionen.

Foto 90. Den avlidne sjuttiosexårige mannen som var jägare från Stensvik i Hogdal fick enligt de anhörigas önskemål en åttataggad älg omgiven av en skogsmiljö avbildad på gravstenen 1996.

utanför Uddevalla kom det första rådjursmotivet 1996. Bilden av en älg kan avse just den älg med många taggar som den döde skjutit, vilket gäller en grav på Hogdals kyrkogård. En åttataggad älg var det största villebråd som den avlidne (1920-1996) hade skjutit (foto 90 förra sidan). En femtioettårig jägare i Stala, som avled hastigt med jaktkläderna på efter en jakttur 1998, fick ett par rådjur avbildade i skogsmiljö på sin gravsten (foto 91). Det var änkan genast övertygad om. "Han kunde gott få rådjur på stenen, ty jakten var ju hans liv", upplyser hon. Barnen ställde också upp på detta förslag från modern.

Hur är det då med *kvinnornas fritidsintressen*? Kommer de med? Ja, faktiskt i vissa fall men inte så ofta. Den manliga dominansen i fråga om fritidssymboler är påtaglig. En pallett och penslar kan visa på konstintresse och amatörmåleri, vilket kan exemplifieras med gravstenen över en kvinna född 1928 och död 1996 i kustorten Mollösund. Hennes fritidsintresse gällande konst och måleri och den efterlevande mannens yrke inom den statliga marinen finns symboliserat med två olika bilder (foto 92). En man i Valla född 1910 och död 1999 fick fraktskutan som han arbetat på avbildad på gravstenen. Förlagan för stenhuggeriet utgjordes av en tavla som hängde i den avlidnes hem. Hustrun född 1917 som överlevde maken, fick välja att få två fåglar sittande på en gren inristade

Foto 91. Denne femtioettårige jägare fick ett par rådjur avbildade i en skogsmiljö på kyrkogården i Stala.

Foto 92. Den avlidna sextioåttåriga kvinnans konstintresse och amatörmåleri har markerats genom penslar och en pallett på gravstenen 1996 i Mollösund. Den efterlevande makens yrke inom den statliga marinen har också avbildats till höger även om hans namn inte har satts ut. Foto hos Ströms stenbuggeri, Hälleviksstrand.

Foto 93. Den åttionioårige mannen fick fraktskutan som han arbetat på avbildad på gravstenen i Valla 1999. Den efterlevande bustrun valde två fåglar som sitter på en gren.

på stenen med tanke på att fåglar har varit hennes intresse (foto 93 förra sidan). Mannes yrke kombineras alltså med kvinnans intresseområde, vilket kan vara naturligt med tanke på att kvinnorna inte förvärvsarbete. Här rör det sig om kvinnor i mogen ålder, även om det verkar en aning vanligare att en kvinna som avlider i en yngre ålder får en fritidsymbol på sin gravsten. På Sigelhults kyrkogård i Uddevalla har en trettiofemårig kvinna fått en ridhäst avbildad 1995 för att spegla hennes ridintresse (foto 94). I tätorten Hunnebostrand finns gulmålade kantareller på en liggande urngravsten över en kvinna född 1952 och död 1993. Ett stort intresse hos henne var att plocka kantareller.

I likhet med vad som gäller de sentida yrkessymbolerna har inte heller den moderna fritiden inklusive sportaktiviteter ännu fått några påtagliga uttryck på gravstenar i Norge. Att välja en natursten från fritidsstugan på fjället eller vid sjön utgör ett undantag. Att finna en stegrande ridhäst på en grav 1991 över en tjuogoettårig flicka på Vestre Gravlund, Oslo är också ett undantag (foto 95).

Frånvaron av direkta fritidssymboler kan ses i sammanhang med att det inte har varit aktuellt på samma sätt som i Sverige att uttrycka just det personliga på gravstenarna och vara tidigt ute med att finna nya symboler. Graven har i Norge utgjort en plats där de anhöriga gärna följt förebilder från tidigare gravar på kyrkogården och där man inte strävat att avvika från andra. Annars intar ju fritiden, naturen och olika sportaktiviteter inte minst vintertid en lika framträdande roll i Norge som i Sverige.

Foto 94. En trettiofemårig kvinna i Uddevalla fick bilden av en betande ridhäst på sin gravsten på Sigelhults kyrkogård 1995.

Foto 95. En löpande ridbäst på en tjuogoettårig kvinnas grav 1991 på Vestre Gravlund, Oslo. Texten på stenen är på engelska, vilket har börjat förekomma på senare år i några fall i Norge och Sverige.

Man har dock inte funnit det relevant att uttrycka det på gravstenarna. Man har i stället mera slagit vakt om tidigare symboler som i många fall är av religiös eller rättare sagt kristen art.

Ideologiska organisationer och föreningar

Ideologiska organisationer och föreningar som inte är kristna märks i mycket begränsad omfattning på gravstenar. Jag har iakttagit någon gravsten i Norge, nämligen i Sandefjord 1982, med textade versaler IOGT som markering för att den döde tillhört nykterhetsrörelsen. Detta är även belagt på fler håll i Norge (Kirkegården 1999/1). Några motsvarigheter i Sverige har jag inte funnit, inte ens på orter så som Valla på Tjörn där nykterhetsrörelsen tidigare haft en framträdande ställning (Gustavsson 1992).

Symboler för idrottsföreningar lyser helt med sin frånvaro i Sverige trots att symboler för enskilda sporter så som fotboll och tennis före-

Foto 96. Den sjuttiofemåriga mannen fick symbolen för Human-Etisk Forbund avbildad på gravstenen 1995 på Vestre Gravlund, Oslo.

kommer (se ovan). I Norge eller närmare bestämt i Oslo finns ett fåtal exempel på vardera Nordre och Vestre Gravlund, gällande den internationella symbolen för den icke-religiösa och humanistiska organisationen Human-Etisk Forbund⁴⁴, grundad 1956, (foto 96) (jfr Skjelbred 1995 om dödsannonser). Däremot har jag inte funnit denna symbol på övriga norska kyrkogårdar som jag inventerat. Denna organisations motsvarighet i Sverige, Humanisterna, grundad 1979, företräder en sekulär livssyn och har en ideologisk grund i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. Den har inte alls samma omfattning och betydelse som i Norge där det finns 63 000 medlemmar mot cirka 800 för Humanisterna. Därför är det inte underligt att jag inte har funnit en motsvarande bildsymbol i Sverige.

Politiska symboler lyser i stort sett med sin frånvaro. Ett uppmärksammat undantag i Norge finns på Gamle Akers kyrkogård i Oslo. Anhöriga till en fyrtionioårig man ansökte 1997 om att få använda den kommunistiska, och tidigare sovjetiska symbolen hammaren och skäran (foto 97) (Bruce-Mitford 1997: 90) på gravstenen. Kyrkogårdsförvaltningen i Oslo godkände detta efter en del interna diskussioner. Motiveringen var att det rörde sig om en tillåten politisk symbol. Däremot uppgav handläggarna för mig att man inte skulle ha godkänt förslaget om det hade varit fråga om ett nazistiskt hakkors.

En anhörig till en grav i närheten av den kommunistiska symbolen klagade emellertid till "bispedømmerådet" över att bilden med hammaren och

Foto 97. Den sovjetiska statssymbolen med hammaren och skäran pryder gravstenen på Gamle Aker kyrkogård, Oslo över en fyrtonioårig man som avled 1997. Namnet och symbolerna framträder mycket tydligare genom att de är rödmålade i enlighet med den politiska ideologin.

skäran hade godkänts och blivit uppsatt. Personen i fråga upplevde den som stötande. I ett sådant fall skulle den inte ha blivit tillåten enligt gällande lagstiftning (se ovan). "Bispedømmerådet" beslöt emellertid att vidhålla den syn som kyrkogårdsförvaltningen hade gett uttryck för genom sitt godkännande (Kirkegården 1999/3).

Foto 98. Rosen symboliserar en socialdemokratisk syn hos den avlidne mannen som begravdes 1984 på Röra kyrkogård. En ros är avbruten som tecken på döden. Tätorten Henån har markerats som hemort.

En socialdemokratisk ros kan i vissa fall förekomma i Sverige. På Röra kyrkogård finns en sten över en sotare med en ros som enligt den avlidnes hustru symboliserar en socialdemokratisk syn (foto 98 förra sidan). Detta framgår inte enbart genom att man betraktar gravstenen, utan här behövs kompletterande muntliga uppgifter. En ros på stenen behöver i sig inte uttrycka en socialdemokratisk uppfattning hos den döde. På Röra kyrkogård finns motiv med ros även över lantbrukare vilka inte varit socialdemokrater. Rosen kan också markera att den avlidne älskat blommor, vilket intygats av representanter för stenhuggerifirmor. Rosen som symbol för en socialdemokratisk åskådning hör man inte ofta talas om vid intervjuerna med tillverkarna av gravstenarna, trots att många av de avlidna varit socialdemokrater.

På det religiösa området kan medlemmar i frikyrkor i en del fall ge uttryck åt sin ideologi. En kristen frikyrka med egen symbol på gravstenar i Sverige är Frälsningsarmén. En kungakrona omger det lutande korset (foto 99). Jehovas vittnens ideologi om en jordisk uppståndelse kan ta sig uttryck i texter som "Sover i håpet om en oppstandelse på jorden", vilket jag funnit ett exempel på i Norge, nämligen i Sandefjord 1994, men inte i Sverige.

Foto 99. En kungakrona tillsammans med ett lutande kors markerar tillhörighet till frikyrkan Frälsningsarmén. Motivet med sjöboden och båten anger att den 1986 avlidne sextiosexårige mannen i Kungshamn på senare år var småfiskare. Både religiös inriktning och fritidssysselsättning markeras på stenen.

Religiösa och sekulariserade uttryck

Hur går det då i övrigt med religiöst orienterade uttryck i en tid som sägs vara starkt sekulariserad? Korsen lever enligt mina fältobservationer kvar i högre utsträckning i Norge än i Sverige och kombineras i en del fall med världsliga symboler så som veteax eller liljekonvalj.

Å andra sidan möter man också ett annat bruk i Norge under 1980- och 1990-talen, nämligen att gravstenarna saknar bildsymboler överhuvudtaget. Enbart den dödes namn, födelse- och dödsdatum anges. Bruket förekommer enligt mina fältobservationer i särskild grad i Oslo och gäller både yngre och äldre som avlidit (foto 100). Detta kan ses som ett uttryck för sekularisering där korset som tidigare var det vanliga försvinner utan att få någon som helst ersättning. Tomhet ersätter en tidigare vanlig symbol. Ett sådant bruk är mycket mindre förekommande i Sverige. Här har det i stället blivit allt vanligare att använda världsliga bildsymboler som anknyter till den dödes yrkesliv, fritidsintressen, naturintressen osv, vilket har framgått ovan. Nya symboler kommer i stället för de tidigare traditionella.

I Sverige har *de svarta korsen* alltmer kommit att förknippas med död och sorg, dvs något negativt, i stället för med en kristen tro som innebär en föreställning om uppståndelse, dvs något positivt och ljust. Tidigare

Foto 100. Inga bildsymboler alls förutom den avlidnas namn, födelse- och dödsår. Gravsten över en femtioettårig kvinna 1996 på Vestre Aker kyrkogård, Oslo. Pålen med en del sifferuppgifter framför stenen till höger anger att graven sköts av kyrkogårdsförvaltningen genom ett s k gravlegat-avtal.

Foto 101. Solen döljer sig delvis bakom ett moln som ett tecken på död. Den flygande duvan bringar frid. Hjärtformad gravsten på Tegneby kyrkogård över en trettioårig kvinna som avled hastigt 1994.

fanns båda synsätten parallellt. Korsen hade en dubbel innebörd. Genom att korsen alltmer kommit att förbindas med död och sorg under 1990-talet har de successivt minskat på gravstenar i Sverige. Den förändrade synen på korsen bort från en kristen uppfattning framkommer också i en kvantitativt dominerad studie av dödsannonser 1976-1995 i Sverige utförd av religionssociologen Curt Dahlgren i Lund (Dahlgren 2000). 1976 utgjorde korset symbolen i 99, 7% av dödsannonserna, medan andelen 1995 hade sjunkit till 40% (jfr Tanggaard 1977). Korsen är vanligare i norska dödsannonser. Språkvetaren Geirr Wiggen, Oslo finner dock i en större undersökning år 2000 att korsen i dödsannonser även i Norge symboliserar död och inte en bestämd kristen uppfattning (Wiggen 2000).

Genom den förändrade synen har korsen för människorna ofta fått något mörkt och tungt över sig som man vill komma bort ifrån i anslutning till döden. Detta gäller såväl dödsannonsen och begravningen som gravstenen. Då uppträder andra symboler i stället, vilka uttrycker en ljusare syn på döden. En representant för en stenhuggerifirma i norra Bohuslän uppger: ”Folk vill inte ha kors idag. Nu vill folk ha ljusare motiv. Det kan vara en soluppgång, t ex att den döde satt och såg på soluppgången. Även en fågel eller en blomma, t ex att den döde älskade liljekonvalj”.

Materiella symboler hämtade från naturen kommer alltså i stället för ett tidigare kristet innehåll som inte behöver helt försvinna utan gå över till

Foto 102. Bilden av en lysande stjärna kombineras med texten "Nu har himlen fått en stjärna till" över denne tjugofemåriga man som omkom i Klövedal 1999. En flygande fågel längst till höger är på väg bort någonstans.

att bli något diffust allmänreligiöst. Religionssociologen Curt Dahlgren definierar allmänreligiösa motiv som att "de innehåller tanken på en själ eller ett bättre liv efter detta utan uttalad anknytning till någon institutionaliserad religion" (Dahlgren 2000: 66). Fåglar, olika vilda djur eller blommor kommer då till användning. Det kan vara flygande fåglar på väg bort någonstans, vilket är en gammal symbol i Norden för andens frigörelse från kroppen (Cooper 1993: 67). Vidare förekommer vilddjur i en skogsmiljö eller blommor där liljekonvalj är mycket frekvent. Denna blomma utgör en gammal symbol för renhet (Whittick 1971: 265) men även för vår och nytt liv (Bruce-Mitford 1997: 53). Av s k allmänreligiösa bildsymboler i dödsannonser finner Curt Dahlgren flygande fåglar vara mest frekventa (Dahlgren 2000: 66).

En sol som går upp eller ned vid havets horisont eller en stjärna är heller inte ovanligt på gravstenar. Ljuset är det framträdande även om solen i anslutning till döden inte lyser i sin hela glans utan döljer sig halvvägs vid horisonten eller syns delvis bakom ett moln (foto 101). Solnedgång symboliserar livets afton enligt vissa informanter, dvs anspelar på döden. Solen tyder också på något annat bortom det jordiska livet. Det gäller särskilt om den uppfattas som uppåtgående vid horisonten. Man har då uppståndelsen i sikte.

Stjärnor antyder i likhet med solen något hinsides som existerar även om det är långt borta. Det uttrycker något ljust i kontrast till det mörka och sorgsna som döden annars förknippas med för de anhöriga. Stjärnor kan ses som ett allmänreligiöst uttryck för att livet på något sätt anses ha en fortsättning i en annan tillvaro. På en gravsten i Klövedal över en man född 1974 och omkommen genom en olycka 1999 finner man texten "Nu har himlen fått en stjärna till". Den döde har övergått till att bli en stjärna. Bildsymbolen ovanför namnet utgörs av en strålände stjärna (foto 102 förra sidan).

Tanken på återseende efter döden kan förutom genom allmänreligiösa bildsymboler uttryckas genom korta *texter eller uttryck*, även om texter inte är särskilt vanliga på 1990-talets gravstenar och då speciellt inte i Sverige. Det rör sig om vaga, allmänreligiösa termer, så som de norska uttrycken "På gjensyn", "Håp om å møtes igjen" eller det inte lika ofta förekommande svenska "Vi möts igen" eller liknande. Detta gäller i huvudsak barn- och ungdomsgravar (foto 103). På Bergs kyrkogård vid Halden finns texten: "Du er med oss hver dag inn i evigheten" uppsatt över en femårig pojke som avled 1998. På Sigelhults kyrkogård i Uddevalla kan man läsa texten "Minnet vår glädje. Återseendet vårt hopp". Det avser en tjugofemårig kvinna som avled 1988⁴⁵. Även något äldre människor kan i vissa fall få en motsvarande text. "Sov gott tills vi åter mötas"

Foto 103. Tanken på återseende markeras genom texten "Vi sees igjen" på denna hjärtformade gravsten i Prestebakke över ett spädbarn. Mumintrollet flyger på ett moln överst på gravstenen. Foto taget 2001 av Gunn Mona Ekornes.

Foto 104. Författaren Dan Anderssons text "Det finns något bortom bergen" möter här på Stenkyrka kyrkogård 1987. Den avlidne femtiofyraårige mannen kom från kustorten Skärhamn. Bildsymbolen utgörs av en fiskebåt på havet med den nedgående solen i bakgrunden emellan bergen i kustmiljön.

står det på en gravsten i Stala över två makar födda 1921 respektive 1929 och döda 1989 respektive 1997.

Korta sentenser kan i en del fall i Sverige också utgöra citat från kända dikter av skönlitterära författare. Det kan röra sig om Dan Andersson under tidigt 1900-tal med orden "Det finns något bortom bergen" (foto 104). Av mer moderna texter märks "Där rosor aldrig dör" som inleder en visa med ursprungligen engelsk text (Andliga vissångboken 1989: 18) (foto 105 nästa sida). Dessa texter antyder en föreställning om en osynlig tillvaro bortom döden.

Kontrasten mellan mörker och ljus i anslutning till döden kan även uttryckas så konkret som på en gravsten i Stala på Orust 1991 över en trettiosjuårig kvinna som avled i cancer: "Förbanna inte mörkret. Tänd ett ljus". Med hjälp av en sådan text vänds mörkret i samband med död och cancer på något sätt över i ljus. Man visar en väg bort ifrån bitterheten (foto 106 nästa sida), även om det här inte uttrycks något om ett liv efter döden.

I de ovanstående exemplen kan man som betraktare inte veta om en bestämd kristen föreställning ligger bakom. Snarare rör det sig säkert om en diffus allmänreligiositet (jfr Dahlgren 2000: 39f) som de anhöriga

Foto 105. En lysande stjärna kombineras med texten "Där rosor aldrig dör". Gravsten 1998 över en sjuttiofemårig man i Lysekil.

Foto 106. Mörkret i samband med döden kontrasteras mot ljuset genom den på en gravsten unika texten "Förbanna inte mörkret. Tänd ett ljus" på Stala kyrkogård 1991. Den avlidna trettiosjuåriga kvinnans personliga namnteckning har inskripts.

Foto 107. Texten "Farvel på din siste reise" har placerats på bilden av livsvägen som blir allt smalare ju närmare den kommer den nedgående solen. Två bronsfåglar har monterats på gravstenen över en femtionioårig man i Sandefjord 1996.

känner behov av att ge uttryck för inför döden, vilken annars kan upplevas som ett definitivt slut och avsked. Sådana diffusa tankar om återseende möter man inte sällan på gravar över barn och unga människor som avlidit både i Norge och Sverige. Då är det extra svårt för omgivningen att tänka sig ett definitivt avsked. Samtidigt är gränsen mellan en bakomliggande kristen tro och en diffus allmänreligiositet svår att dra enbart med utgångspunkt från texten på gravstenen. Här behövs samtal med anhöriga som valt texterna.

Helt *världsliga* texter förekommer också, särskilt för medelålders och äldre människor och i vissa fall för något yngre. Även här är det i form av en kort sentens eller i vissa fall en vers t ex skriven av en skönlitterär författare. Också i Norge förekommer det i enstaka fall att svenska texter citeras. På en gravsten i Sarpsborg över en fyrtionioårig man som avled år 2000 står en vers med finlandssvenskt ursprung (Den svenska sångboken 1998: 504): "Jag kan segla förutan vind. Jag kan ro utan åror. Men ej skiljas från vännen min utan att fälla tårar". Texten pekar på att de världsliga livsuppgifterna kan den efterlevande klara av, men sorgen och saknaden är det svårare att stå ut med. Versarna är i Norge inte sällan längre än i Sverige. Detta är särskilt aktuellt när de som i detta fall

inskrivits på en bronsplatta som har mer plats för text med mindre stil än vad som förekommer när texten huggs in på stenen.

I Sverige består den världsliga texten oftast av en kort mening som framhåller tacksamhet, saknad, sorg eller att minnet lever och att den döde inte skall glömmas. Den avlidne kan anses leva vidare hos de efterlevande som minns honom/henne. På Ljungs kyrkogård i mellersta Bohuslän kan man läsa: "Vi dör, men vi dör inte, för vi lever vidare i deras hjärtan som älskar oss". Verklighetens bittra värld ställs mot drömmen där den döde anses kunna leva vidare. Över en nittonårig flicka i Foss skrevs följande text 1995: "Du är borta ur verkligheten men kvar i vår dröm".

På norska kan det heta "gjemt, men ikke glempt". En man i Sandefjord som avled 1998 i trettioårsåldern fick en något längre världslig text på sin gravsten: "Ditt liv er et vakkert minne. Ditt fravær en stille smerte". Texterna som markerar minnet är inte sällan personligt utformade. De kan vara något längre om stenen är något större så som på en sten över en fyrtiofårig kvinna i Skjeberg 1997. Ungdomar kan också få en personlig text. "Omtenksom, kjærlig, god og snill, slik vil vi alltid minnes deg", står det på stenen över en fjortonårig flicka 1986 på Vestre Gravlund, Oslo. I vissa fall kan den världsliga texten i Norge kombineras med en bildsymbol, vilket inte är ovanligt i Norge också när det gäller texter med religiöst innehåll (se nedan). "Farvel på din siste reise" står det på en sten i Sandefjord 1996 över en femtionioårig man. Texten är skriven på en slingrande väg, dvs livsvägen, som blir allt smalare ju närmare den kommer solen som delvis skymtar fram bakom horisonten (foto 107 förra sidan). Ordet "reise" tyder på föreställningen att den avlidne är på väg bort någonstans. Solen kan antyda en bakomliggande allmänreligiös tanke om någon tillvaro efter den jordiska.

En ny tendens i Norge och i viss mån i Sverige är att texterna skrivs på engelska. Detta gäller inte enbart invandrare eller sjömän⁴⁶ utan även infödda, särskilt yngre människor. Detta begynnande bruk visar på en alltmer internationell orientering i läsvanor och resvanor som gett människor nya intryck. På stenen över en tjuogoettårig flicka 1991 på Vestre Gravlund, Oslo finner man versen: "Death is neither friend nor foe, it is. That is enough" (se foto 95 sida 93).

Texter som markerar *en klart uttalad kristen uppfattning* är inte så vanliga i Sverige som de ovannämnda diffust allmänreligiösa uttrycken. Citat från Bibeln eller psalmboken förekommer bara helt sporadiskt och då speciellt om det rör sig om prästers eller frikyrkopastorers gravar. Med ett fåtal undantag finner man enbart på frikyrkopräglade orter som Klädesholmen och Åstol sådana texter även på lekmanngravar i vår tid.

Foto 108. Texten "Seil ditt skip i Jesu navn" kombineras med bilden av ett segelfartyg som varnas för faror av en blinkande fyr. En världslig text "Dypt savnet" förekommer också. Gravsten på Idd kyrkogård.

Orden Gud, Jesus och Herren eller hänvisningar till bibelord förekommer avsevärt mer i Norge, bl a i Østfold som präglats av inomkyrkliga väckelserörelser men även i Oslo (se foto 46). På en barngrav i Sarpsborg 1998 finner man texten "Vår lille solstråle ... Nå er livet gjemt hos Gud". Även vuxna människor i Norge får texter med biblisk anknytning, så som en trettioåttårig man som dog i Sandefjord 1990 och erhöll bibelorden "Jeg er oppstandelsen og livet. Joh. 11, 25". I Fredrikstad möter man texten "Salige er de døde som dør i Herren" gällande en sjuttiotreårig man som avled 1991. I Oslo som inte präglats av religiösa väckelserörelser, kan man ibland finna påtagligt kristna texter med bibliska inslag. Över en tjugosjuårig man på Vestre Gravlund, Oslo 1993 läser man följande vers från Psaltaren: "Min sang, den er om Herren. Han som frelste meg. Han som fridde meg og lot meg drikke av Sitt hellige livs vann. Han som leder meg i det tørre land til vann der jag finner hvile" (se foto 22).

Båtmotiv som i Sverige blivit yrkes- eller fritidssymboler (se ovan), kan i Norge inte sällan kombineras med en religiös text som pekar på livet som en seglats. En sådan sammankoppling mellan andligt och världsligt förekommer i Sverige endast på väckelsepräglade orter så som Grundsund och Smögen. På Idd kyrkogård vid Halden finns texten "Seil ditt skip i Jesu navn" på en grav från 1995. På bilden seglar ett skepp

över havet och varnas för faror av en blinkande fyr (foto 108 förra sidan). En annan text tillsammans med en liknande bild lyder: "Midt i nattens mörke blinker Som et fyrlys Jesu navn", som jag mött på Vestre Gravlund och Vestre Aker kyrkogård, Oslo. Dödens mörker lysas upp av Jesu namn. I Norge visas kopplingen mellan det andliga och det världsliga också genom att ett ankare i en hel del fall omsluter ett kors. På detta finns det flera exempel i sjöfartsstaden Sandefjord (foto 109). Detsamma är fallet när blommor så som liljekonvalj eller veteax sluter sig runt korset (se foto 46).

Om man vill uttrycka en *kristen syn genom korset*, utformas det i många fall, inte minst bland frikyrkliga människor i Sverige som ett s k uppståndelsekors. Det avser en vit och ibland förgylld Kristusfigur med utsträckta händer precis som på ett kors⁴⁷ (foto 110). Det kan även vara ett öppet kors som inte är svart och som är omgivet av strålar. Detta ger ett mycket ljusare intryck än det fyllda, svarta korset. Sådana ljusomstrålade kors finner man även i Norge sedan några årtionden tillbaka och då inte sällan kombinerade med en kristen text som pekar på ett kommande liv i himmelen. Ett exempel är "Borte fra legemet, hjemme hos Herren" på en grav från 1993 i Enningdalen invid den svenska riksgränsen.

Foto 109. Ett ankare omsluter ett kors på gravstenen i Sandefjord över en trettiofyraårig man 1999. Texten "Dypt savnet - Hvilt i fred" är helt världslig. En vit porslinsduva som monterats ovanpå stenen förekommer inte längre så ofta men var vanligare tidigare.

Foto 110. Solen högt uppe på himlen lyser över ett s k uppståndelsekors på en gravsten i Rönnäng över två makar som var pingstvänner på ön Åstol. De var mina informanter när jag skrev boken "Pingströrelsen på Åstol" (Gustavsson 1984). Det uttalat kristna korset kombineras med en världslig text "Tack för allt". Makens namn har i enlighet med äldre tradition placerats ovanför bustruns fastän hon dog flera år före honom.

Foto 111. Flera uttalat kristna bildsymboler förekommer på denna gravsten över en femtioårig man i Sandefjord 1998. Överst på stenen finns bildsymbolen för tro, hopp och kärlek. En Kristusfigur i brons har monterats till höger på stenen och en änglafigur i brons placerats framför stenen. Bildtexten "Minnes i kjærlighet" är däremot av världslig karaktär.

Foto 112. En herde med gloria runt huvudet och en förgylld stav i handen anspelar på Jesus som den gode herden. Texten "Minnes i kjærlighet" däremot är världslig. Gravsten över en sjuttioårig man i Halden 1991.

Ett annat sätt att markera en kristen uppfattning både i Norge och Sverige är att använda den kristna symbolen för tro, hopp och kärlek manifesterad genom ett kors, ett ankare och ett hjärta som går in i varandra (Dahlby 1968: 83, Ursin 1949: 85f). Korset står för tron, ankaret för hoppet och hjärtat för kärleken (foto 111 förra sidan).

I Norge men knappast i Sverige kan man vidare ha en kristen symbol i form av en Kristusfigur och då bland annat i brons (se foto 111). Det kan vidare vara en herde med gloria runt huvudet och en stav i handen och med fåren framför sig. Detta har jag mött i Norge och i enstaka fall i Sverige. Då anspelas på Jesus som den gode herden (foto 112)). I Sverige, och särskilt i och runt Strömstad, blickar en herde utan gloria upp mot en stjärna som delvis skymms av ett moln framför, vilket betecknar dödens skugga (foto 113). Det är alltså ett mer allmänreligiöst motiv än det föregående som är mer tydligt bibliskt förankrat. Molnet i det svenska exemplet pekar på det mörka och stjärnan på det ljusa som trots allt tränger igenom mörkret i samband med döden.

En *änglabild* kan vara inristad på gravstenen. Den kan vidare vara nämnd i en text, eller i flera fall placerad som ett föremål framför ste-

Foto 113. En herde utan gloria blickar upp mot en stjärna som döljs bakom ett moln. Den efterlevande makens namn har placerats ovanför bustruns fastän hon avled några år före honom. Gravsten på Skee kyrkogård med en vit porslinsduva ovanpå stenen enligt en äldre tradition.

nen. En sådan ängel får närmast ses som en allmänreligiös symbol utan specifik kristen förankring (jfr Köstlin 1994). Det kan vara en uppfattning om skyddsänglar, vilket är särskilt tänkbart om det finns mer än en ängel avbildad (foto 114 nästa sida). Här kan man även hänvisa till orden "Behöver änglarna också gardiner?" som är inskrivna över innehavaren av en gardinaffär i Uddevalla (se foto 1). I detta fall kopplas änglarnas tillvaro på ett konkret sätt samman med den avlidnas tidigare jordiska tillvaro. Framför stenen med en avbildad fotbollsspelare i Hunnebostrand (se foto 83) har anhöriga placerat ett par änglafigurer.

Om ängeln är ensam, kan man förutom en kristen motivering även tänka på den döde som en ängel med vingar, vilket avser barn och utgör en nyreligiös uppfattning som folkloristen Bente Gullveig Alver har behandlat (Alver 1999). Detta kan exemplifieras med gravstenen 1995 över en nioårig flicka på Klövedals kyrkogård eller över ett spädbarn som avled i Högåås 1996. I det senare fallet kombineras en inristad ängel med en änglafigur i brons ovanpå den liggande urngravstenen. På Stala kyrkogård på Orust finner man texten "Älskade vildängel" på ett träkors

Foto 114. Två änglafigurer kan anspeja på skyddsänglar på gravstenen över en artonårig pojke i Naverstad 1989. Ett hjortdjur i skogsmiljö finns också avbildat i denna skogssocken.

över en fyraårig flicka som omkom genom en drunkningsolycka år 2000. Framför graven har placerats en vit, stegrande häst med änglavingar, som inte ger ett intryck av att vara ett kristet motiv⁴⁸ (foto 117 sida 112).

En sådan uppfattning om det döda barnet som en ängel kan man även möta i Norge. På Skjebergs kyrkogård finns en liten natursten över två namngivna flickor som föddes och dog samma dag 1996 respektive 1997. Texten under namnen tar upp änglamotivet: "En liten engel til oss kom, hilste på men vendte om". Bildsymbolen är inte en ängel utan en bronsfågel som flyger iväg. En inristad ängel finner man däremot på gravstenen över ett dödfött barn 1995 på Vestre Gravlund, Oslo (foto 118 sida 112).

Om bilden av en ängel kombineras med andra kristna motiv, kan man däremot ana en bakomliggande kristen värdering. Detta möter man i Norge, varvid kan hänvisas till graven över en artonårig yngling i Sandefjord 1999. Två bronsänglar framför stenen kombineras med den inristade kristna symbolen för tro, hopp och kärlek (kors, ankare och hjärta som är sammanflätade, se ovan). Även medelålders och äldre människor har fått änglar på gravstenar i Norge, i kombination med ett kors och även en kristen vers. I Norge möter man alltså mer av uttalade kristna värderingar med avseende på änglamotiv jämfört med i Sverige där en sekulariserad eller allmänreligiös syn mer gör sig gällande.

Foto 115. Ett segelfartyg i en skärgårdsmiljö mitt emellan ett förgyllt kors på en bergsudd och den nedgående solen. Gravsten från 1985 på Grundsunds kyrkogård.

Foto 116. Ett segelfartyg i en skärgårdsmiljö med den nedgående solen och ett s k uppståndelsekors på en bergsudd framför sig. Makarna kommer från Klädesbolmen och avled 1999.

Foto 117. Träkors på Stala kyrkogård över en fyraårig flicka som omkom år 2000. Under namnet finns texten "Älskade vildängel" och ovanför namnet ett foto av flickan. Framför korset har placerats en stegrande vit häst med änglavingar.

En observation som jag gjort på kyrkogårdar i Bohuslän är att kors, med eller utan klart uttalad kristen utformning, under 1990-talet är mer frekventa på orter som präglats av frikyrkliga rörelser eller en västsvensk inomkyrklig väckelse, som gått under benämningen schartauanism (Lewis 1997). I sådana kustorter finner man inte heller båtmotiv bland fiskare eller andra världsliga kustmotiv, t ex fyrar eller kala berg, så frekvent som i icke väckelsepräglade kustorter. Representanter för stenhuggerifirmor har också lagt märke till det skiftande motivvalet mellan olika kustorter, så som mellan å ena sidan Smögen med en betydande frikyrka (Gustavsson 1984) och Grundsund som varit schartauanskt präglad och å andra sidan Kungshamn som ligger mycket nära Smögen och som inte haft någon nämnvärd väckelseorientering. På Smögen och i Grundsund har jag enbart funnit enstaka båtmotiv trots att det på båda orterna sedan länge har funnits ett betydande fiske. I de enstaka fall som finns förekommer ofta koppling till ett kristet motiv, bl a ett kors som i Grundsund är placerat på ett berg vid stranden av havet med den nedgående solen i bakgrunden (foto 115 förra sidan).

Foto 118. En inristad ängel på denna gravsten över ett dödfött barn 1995 på Vestre Gravlund, Oslo. Två bronsfåglar har monterats ovanpå stenen och kombinerats med den världsliga texten "Sov søtt kjære".

Foto 119. En fiskebåt på väg in mot land i en skärgårdsmiljö med den nedgående solen och tre flygande fåglar i bakgrunden. Den sextioåttåriga mannen kom från kustorten Skärhamn och begravdes 1996 på Stenkyrka kyrkogård.

Samma religiöst präglade skiljelinje märks på Tjörn. På den väckelsepräglade ön Klädesholmen finns enbart ytterst få båtmotiv under de allra senaste åren och då ofta kombinerade med kristna texter och symboler. Två makar, födda 1932 respektive 1935, vilka avled 1999, fick på gravstenen ett segelfartyg kombinerat med ett s k uppståndelsekors på ett berg och en sol som går ned i havet. Den bibliska texten från Johannes evangeliet 11: 25 lyder: "Jesus sade: Jag är uppståndelsen och livet. Den som tror på mig skall leva om han än dör" (foto 116 sida 111). Båtmotiv utan religiös anknytning är alltsedan 1980-talet däremot mycket mer vanliga inom den närliggande sjöfartsorten Skärhamn (foto 119) som inte har varit frikyrkopräglad i någon nämnvärd omfattning. Jag har i Skärhamn bara funnit ett båtmotiv som varit förenat med någon form av religiös symbol.

Dessa exempel visar på hur den medvetet religiösa aktiviteten och inställningen kan ta sig konkreta uttryck i motiv- och textval och även motverka nyheter av mer världslig art i Sverige. Intressant är också att se på hur lokala skillnader gör sig gällande och hur de kan sammanhålla med tidigare väckelserörelser som fortsätter att spela en roll under lång tid framåt. Graden av ideologisk, kristen medvetenhet blir tydlig och den gör sig gällande länge efter det att den tidigare starka väckelsen ebbat ut.

Anonyma gravplatser och nya möjligheter till individuell markering

Män från kustorter som omkommit på havet i samband med fiske eller sjöfart, från sent 1800-tal och fram till nu, och som inte återfunnits och därmed inte fått någon grav, kan sägas tillhöra dem som i äldre tid fick en anonym gravplats. I vissa fall har det skrivits ut på familjegravstenen att den döde omkommit på havet. T ex "Saknad – vilar vår älskade Algot i främmande hav" står det om en man i Morlanda född 1907 och död 1952. På en grav i Sandefjord heter det om en man född 1920: "Krigsforlist med Jageren Bath 20.8. 1941". På den efterlevande änkans gravsten kan det stå följande: "Änka efter Joakim Patriksson som omkom vid Orions förlisning 1924", vilket avser en gravsten från 1966 på Mollösunds kyrkogård. Ett sådant bruk har förekommit av och till (foto 120). Om inte mannens namn på detta sätt blev nämnt och om han var gift, kom makans namn att stå ensamt med epitetet "Hustrun" (foto 121). Ordet "Familjegrav" kan stå utsatt.

Det uppfattades som en stor olycka att inte få ligga i vigd jord. Enligt folktron kunde sådana lik bli gengångare eller sk gastar (af Klintberg 1973, Pentikäinen 1974). Även om denna äldre folktro under det sena 1900-talet inte längre har varit aktuell, har de lokala församlingarna under de senaste årtiondena och i flera fall under 1990-talet i många kustorter i

Foto 120. På gravstenen på Sydkosters kyrkogård över den år 1992 avlidna kvinnan lät de anhöriga skriva in att hon var "Maka efter Axel Antonsson som 1934 omkom på Kosterfjorden". Son och sonhustru fick en urngravplats med liggande sten i samma grav. Liljekonvalj har valts som blomstermotiv.

Foto 121. Hustrun Sofia Karlsson som avled 1933 står ensam på stenen, tillsammans med ett par ogifta barn, vilket utgör ett tecken på att maken omkommit ute på havet och inte blivit begravd. De avlidna kom från kustorten Hälleviksstrand i Morlanda.

Bohuslän retroaktivt låtit resa stora kollektiva gravstenar på den lokala kyrkogården. De senaste exemplen är på Resö utanför Strömstad år 2000 och Lyse nära Lysekil år 2002. I många fall inristas de omkomnas namn och dödsår i kronologisk ordning från det sena 1800-talet med dess stor-sjöfiske och fram till våra dagar. På så vis kan man följa hur hela båtlag i äldre tid omkom samtidigt vid flera olika tillfällen. I Grundsund förliste tolv män i åldern 15-59 år på samma gång vardera av åren 1882 och 1883 tillsammans med båten "Örnen" respektive "Nordstjernen". De omkomnas ålder är utsatt, varigenom man kan följa hur många unga och medelålders män som försvann från kustsamhället i fråga. Minnesstenen hjälper till att framkalla känslan av sorg och chock som de anhöriga och samhället i stort upplevt vid sådana tillfällen. Minnet om dessa hemska upplevelser har levt kvar i den muntliga traditionen in i sen tid. Under 1900-talet har det inte omkommit så många personer vid ett och samma tillfälle, högst en eller i vissa fall två. Detta sammanhänger till en del med att fiskelagen efterhand blev allt mindre till antalet. Även under andra världskriget omkom fiskare och sjömän i samband med minsprängningar. Också i vår egen tid har individer som varit ute på kustnära fiske försvunnit i djupet

Foto 122 och 123. Minnessten utanför Grundsunds kyrka över fiskare som omkommit på havet och inte blivit begravda i vigd jord. De tidigaste beläggen är från 1882 när storsjöfisket upplevde en storhetstid. Den senaste förlisningen ägde rum 1983.

och inte återfunnits. I Grundsund skedde det den senaste gången 1983 (foto 122-123) och i Morlanda år 2000. Dessa kollektiva gravstenar representerar en riktning bort ifrån en anonymitet som olyckligt drabbat de avlidna och en form av försök till upprättelse och lokal hågkomst i efterhand. Tanken är att alla individer har rätt att få sitt namn ihågkommet. En invigningsceremoni har anordnats när stenen blivit rest. I Lyse deltog et

par hundra personer vid ett sådant tillfälle år 2002 (Bohusläningen den 31 juli 2002). Därmed uttrycks att stenen är en kollektiv angelägenhet för befolkningen i den lokala omgivningen. Man kan här jämföra med det monument som restes 1997 i Stockholm som en nationell minnesvård över de 852 personer som omkom vid Estoniakatastrofen på Östersjön 1994. Namnen på de avlidna är inhuggna i stenblocken (Noring 1997).

Som en kontrast till detta kan man se vår tids *minneslundar* där anonymiteten är frivillig och har varit eftersträvad av den avlidne och/eller de anhöriga. Dessa vet inte var i minneslunden som urnan placeras, utan det känner endast kyrkogårdsförvaltningen till såväl i Norge som i Sverige. Allt fler människor har fått sin gravplats i minneslundar, i Sverige mer än i Norge. Detta bruk har etnologen Lynn Åkesson i Lund analyserat i sin bok "Mellan levande och döda", 1997. Praktiska skäl ligger många gånger bakom valet av denna anonyma gravplats, dvs att anhöriga ansett sig ha svårigheter att kunna sköta om sina anförvantes gravar i framtiden i takt med att många människor flyttar omkring under sitt liv (Berglund 1994). I Sverige anlades den första minneslunden 1956 i Västerås. I fiskeläget Smögen kombineras minnesmärket över dem som omkommit på havet med en minneslund. På ena sidan av minnesstenen står angivet "Minneslund" och på den andra sidan orden "Från havet komma. Herren känner de sina. 2 Tim. 2:19" (foto 124-125 nästa sida). Texten omges av ett kors och ett ankare.

En motreaktion mot denna form av anonymitet efter döden har dock börjat göra sig gällande. En kritik som framförts mot minneslundar under senare tid är just avsaknaden av en bestämd plats för de anhöriga att gå till och uttrycka sin sorg. Detta har framkommit i intervjuer som landskapsarkitekten Inger Berglund har utfört bland anhöriga på olika håll i Sverige. "Intervjuerna har lagt i dagen att det finns ett starkt önskemål om att känna till den exakta platsen för jordning av askan efter den kära, ibland kombinerad med önskemål om möjlighet att sätta upp en namnplatta" (Berglund 1994: 65, jfr Bringéus 1997). En begravningsentreprenör i Trelleborg framhöll 1997: "Det händer att människor ångrar efteråt att de valde minneslunden. De har ju ingen plats att gå till där de exakt vet att mamma eller pappa ligger" (Memento 1997/3: 9). En motsvarande utsaga fick jag av den kyrkogårdsansvarige i Strömstad. Liknande kritiska röster mot minneslundar har framförts i Danmark, där anonyma gravplatser har varit vanligare än i Norge och Sverige (Kirkegårdskultur 1990/2).

När yngre människor avlidit, har motivet med att välja minneslund för att undvika framtida besvär med gravskötsel inte varit särskilt aktuellt. Stenhuggerifirmor har märkt att i sådana fall har anhöriga i större

Foto 124 och 125. Två sidor av samma sten vid minneslund på Smögen med Bobusläns landskapsblomma kaprifol.

utsträckning än bland äldre avlidna valt en gravsten framför en anonym gravplats. Det upplevs viktigt att konkret manifesteras minnet och en närhet till den döde.

När äldre människor i förväg har valt det anonyma alternativet med minneslund för att skydda sina barn från det framtida besväret med att sköta om graven, behöver det inte stämma med de anhörigas egna önskemål. En företrädare för en stenhuggerifirma i norra Bohuslän träffade en kvinna från Strömstad som önskat en anonym gravplats åt sig och sin make med ovan angivet skäl. Mannen som representerade stenhuggeriet frågade då om hon samtalat med sina barn om detta. Det hade hon inte gjort. Efter en tid kom hon tillbaka och meddelade att hon ville ha en gravsten just för barnens skull. De önskade att ha en grav att besöka

Foto 126. Minneslund i Foss med en minnestavla som anger namnen och dödsåren i kronologisk ordning på dem vars aska blivit gravlagd där sedan 1995.

och att vårda. Eftersom kvinnan inte avlidit, kunde hon ändra sitt beslut och få en individuell grav (jfr Hammarskjöld 2001). Detta exempel visar att valet av en personlig gravplats inte enbart ligger i stenförmornas utan också i de efterlevandes intresse. Ett sådant val är dock inte möjligt att göra om den döde redan har fått sin viloplats i en minneslund.

Här finns dock en ny trend på gång som jag via en av stenhuggerfirmorna har spårat i Foss i Bohuslän. Precis som på de ovan nämnda kollektiva gravstenarna över omkomna fiskare har kyrkogårdsnämnden där låtit ingravera namn och dödsår i kronologisk ordning på dem som fått sin viloplats i minneslund, vilken invigdes 1997 (Kyrkogården 1997/6: 16) (foto 126). Signaturen "Änka i tre år" uttrycker i en insändare i tidningen Bohusläningen den 12 oktober 2000 sin tillfredsställelse med denna minneslund där hennes man ligger: "Den som är intresserad av att se en välskött minneslund bör ta en titt på kyrkogården vid Foss kyrka i Munkedal. Den är helt perfekt. Där finns till och med två stentavlor plus ett stenkors. På stentavlorna står namn och dödsår på de avlidna som förunnats att ligga i en av våra vackraste minneslundar". Bruket att sätta ut de avlidnas namn är också känt i vissa fall i Norge (Klingberg 1997: 54). På detta sätt minskar man det negativa med minneslundarna för de anhöriga. Upphävandet av den totala anonymiteten och nedtoningen av det kollektiva och traditionella stämmer också med trenden mot ökad individuell framtoning som gjort sig gällande på kyrkogårdar under 1990-talet och som varit en viktig utgångspunkt för hela denna undersökning.

Nyheter och traditioner i Norge och Sverige

Den föregående framställningen har visat på att man i Norge infört en del nyheter, vilka saknats i Sverige, medan man i andra avseenden mera hållit fast vid tidigare traditioner jämfört med i Sverige. I ett uppsummerande avsnitt vill jag ta fasta på hur såväl nyheter som tidigare traditioner gjort sig gällande i Norge och Sverige vid utformningen av gravstenar under 1990-talet.

Om man först ser till nyheterna i *Norge*, så uppstod där ett mode med bronsfigurer, t o m bronsporträtt, och bronsbokstäver på gravstenarna, vilket knappast har fått någon utbredning i Sverige. Stenhuggerier i Norge har gjort utställningar av bronsfigurer till ledning för de anhöriga.

Norge blev betydligt tidigare och mera konsekvent än Sverige könsneutralt genom att den av makarna i ett äktenskap som först avled oberoende av kön fick sitt namn inskrivet till vänster eller överst på gravstenen, vilket ansetts som den främsta platsen. Den efterlevande makens/makans namn som inte skrevs ut förrän efter dennes död, erhöll platsen till höger eller nedanför den först avlidne, alltså andrarangsplatsen. I detta avseende har Sverige varit mera traditionsbundet genom att mannen prioriterades även om denna form av rangordning mellan könen så smått började uppläckras på flera håll under 1990-talet.

I Norge har man också mera gått in för att återanvända tidigare gravstenar som inte längre är i bruk. Därmed anknyter man både till tidigare traditioner vid utformningen av stenarna och tillgodoser samtidigt miljöhänsyn i det moderna samhället.

Den större norska prismedvetenheten vid val av gravstenar har motverkat förnyelser, individuella motiv som gärna blir dyrare och starkt valet av det traditionella. Ett märkbart undantag gäller gravstenar över dödfödda barn och missfall där Norge varit ute något tidigare än Sverige. Föräldrarna har kostat på dessa gravar i princip lika mycket som när barn och ungdomar dött. Synen på barnen som en värdefull gåva redan i moderlivet verkar ha varit viktigare än personliga ekonomiska hänsyn, som gjort sig gällande i fråga om vuxna människor.

Religiösa bildsymboler och texter är mer framträdande i Norge än i Sverige, vilket pekar på en större traditionsmedvetenhet och inte enbart på större religiösa hänsyn. Detta märks speciellt i fråga om korsen som inte bara i Sverige utan också i Norge kommit att stå för död och sorg. En större traditionsmedvetenhet i Norge har emellertid bidragit till att de bibehållits i större utsträckning än i Sverige. I Sverige har förnyelsen

bestått i att ljusare och mer världsliga symboler har kommit i stället. Fåglar, olika vilda djur eller blommor väljs då, vilket kan ses som uttryck både för en tilltagande sekularisering och en diffus allmänreligiositet.

Något som pekar på en större religiös medvetenhet i Norge, och inte bara i väckelsepräglade bygder, är att världsliga bildsymboler inte sällan kombineras med uttalat kristna bilder eller texter. Båtmotiv som i Sverige blivit yrkes- eller fritidssymboler, förenas i Norge inte sällan med en religiös text där livet framställs som en seglats.

En annan trend i Norge är att fler och fler gravstenar under 1980- och 1990-talen och då särskilt i Oslo kommit att sakna bildsymboler och texter överhuvudtaget. Bara den dödes namn, födelse- och dödsdatum anges. Detta kan ses som ett uttryck för sekularisering där tomhet ersätter tidigare symboler och i första hand korset.

I *Sverige* har den dödes individualitet mera kommit i förgrunden, vilket delvis kan hänga samman med att den nya liberala lagstiftningen 1990 kom några år tidigare än i Norge. Detta utgör dock inte hela förklaringen. I Norge är anhöriga inte lika angelägna om att markera det speciella med just sin avlidne anförvant genom den gravsten som man sätter upp. Man strävar mera efter att se på och följa efter bildmotiv och texter som andra tidigare har valt på den egna kyrkogården eller andra kyrkogårdar som man besökt. Därmed följer man i traditionens spår i stället för att söka efter förändringar som medför att man avviker från det som varit det normala. En kollektiv tankegång gör sig mer gällande till skillnad från en individualistisk. Gravstenen har inte ansetts vara någon plats där man skulle utmärka sig själv. Här kan vi se en följd av att Norge varit ett mer jämlikt samhälle än Sverige.

Mångfalden i val av motiv och texter blir på detta sätt mer påtaglig i Sverige. Det märks genom nya symboler för yrken och den moderna fritiden, och då särskilt för män, som börjat förekomma i allt större utsträckning. I Norge däremot är bildsymboler som anger yrken sällsynta, medan yrkestitlar enligt tidigare tradition fortfarande kan skrivas ut med bokstäver mera än i Sverige.

När självförverkligande blivit ett mål i samhället, kan det så som fallet är i Sverige ta sig uttryck också på kyrkogårdarna. Detta speglar på så vis värderingar i det omgivande samhället. Detta kan också bidra till att förklara de mer frekventa besöken på kyrkogårdarna i Sverige. Anhöriga kommer för att noga sköta om växtligheten på gravarna men även för att mera konkret minnas den döde. I Norge låter man i större utsträckning än i Sverige kyrkogårdsförvaltningen ta hand om gravskötseln mot betalning genom sk gravlegatavtal. Minnet är i Sverige också platsbundet genom att

man på landsbygden till skillnad från i Norge sätter ut den avlidnes bostadsort eller t o m flera bostadsorter om den döde flyttat under sitt liv. Det senare kan även gälla stadsbor särskilt om den avlidne haft sin bakgrund på landsbygden eller i tätorter där.

Den ökande individualiteten och strävan efter självförverkligande förklarar också varför anhöriga i Sverige så aktivt engagerar sig i valet av sten, bildsymboler och eventuella texter. Här finns en märkbar skillnad jämfört med Norge där de anhöriga mer litar på tidigare motiv på bekanta kyrkogårdar och på stenhuggeriernas vägledning och inte planerar något i förväg. I Sverige har den avlidne till skillnad från i Norge i en del fall under senare år givit förslag på vilka symboler som skulle förekomma på gravstenen för att markera det individuella med just det egna livet. Därigenom försöker man medverka till att man inte glömmes bort inom en alltför nära framtid.

En av de företeelser som man kan finna i både Norge och Sverige är att när *nyheter* väl har slagit igenom, kan de efter en viss tid *övergå till att bli mode*. Det sker i vissa fall på nationell nivå, så som i fråga om bronsfigurer och texter i brons i Norge. I andra fall uppstår lokala moden, vilket gäller ett kustlandskapsmotiv med en kyrka i Sandefjord fr o m 1960-talet och ännu in på 1990-talet (se foto 36). Ett annat exempel avser en mindre båt som ligger förtöjd vid en brygga utanför en sjöbod (foto 127). Detta motiv förekom första gången i kustorten Kungshamn 1982 med utgångspunkt i en teckning ritad av den avlidnes son. Det blev snabbt valt av flera andra anhöriga i lokalmiljön under de närmaste åren av 1980-talet och in på 1990-talet. Detta gäller särskilt inom det område av kyrkogården där det första exemplet förekom. Det utgör i sin tur ett exempel på ett fenomen som jag funnit på flera kyrkogårdar och som omvittnats av stenhuggerifirmorna, nämligen att anhöriga inte sällan inspireras av motiv som de sett på en kyrkogård, vilken ofta är den egna.

Det första fiskebåtmotivet i Kungshamn återfinns 1979 på gravstenen över en inflyttad restaurangägare. Under de första åren av 1980-talet och framöver kan man på kyrkogården iaktta att flera infödda fiskarfamiljer och andra följde efter. Här kan man tala om att ett mode uppstod på lokal ort. Inspirationen till att starta med nya motiv behöver ibland komma utifrån, genom personer som flyttat in. De kan våga bryta ett invariant mönster och blir sedan efterföljda av andra i den lokala miljön.

Just i kustsamhällen där människorna bor nära inpå varandra, kan olika familjer tendera att åtfölja varandra när någon på orten väl har börjat att tillämpa ett nytt bruk. Detta har stenhuggerifirmor kunnat märka

vid diskussioner med anhöriga om motivval. Denna företeelse är också känd inom den materiella kulturen i stort inom kustorter. Här går alltså de likartade motiven som kan förekomma på gravstenarna in i ett större kulturellt mönster.

Foto 127. Motivet med en mindre båt som ligger förtöjd framför en sjöbod förekom första gången 1982 i Kungshamn (Jfr foto 16 och 99).

Noter

- 1 Historiska översikter över kyrkogårdar i Norge och frågorna om bevarande finns i ett temanummer «Gravminner og kirkegårder» av medlemsbladet Fortidsvern 2000/1.
- 2 Den tyska etnologkongressen i Karlsruhe 1995, som jag deltog i och där jag presenterade ett föredrag, ägnades åt temat symboler (Symbole 1997).
- 3 Källmaterialet förvaras vid Samlingsseksjonen vid Institutt for kulturstudier, Oslo universitet. Fotografierna som publiceras i denna undersökning har jag tagit år 2000 och 2001 om inget annat uppges.
- 4 Begravningslag jämte begravningsförordning den 6 december 1990. Svensk författningssamling 1990, nr 1144.
- 5 Lov 3 aug 1897, Norges Lover 1996.
- 6 Lag 32, kap 3, par. 15, Norges Lover 2000: 2379.
- 7 Ot prp nr 64 1994-1995. Forarbeid V 1996: 65.
- 8 Forarbeid V 1996: 282.
- 9 Kap 1 par 21-22, Norsk Lovtidend 1998 1: 55.
- 10 Begravningslagen kap. 7 Gravrätt par. 26. Svensk författningssamling 1990 nr 1144.
- 11 Regeringens proposition 1990/91: 10: 62ff.
- 12 Lag om gravrätt m m par. 12. Svensk författningssamling för 1963 nr 537.
- 13 Svensk författningssamling 1999: 306.
- 14 Begravningslagen 1990 kap. 7 par. 27.
- 15 Tidigare var det inte ovanligt att ge avslag i Sverige, t ex när kyrkogårdsnämnden i Hallstahammar inte godtog motivet med en bil på en gravsten (Kyrkogården 1990/7:11). Ännu 1993 förbjöd kyrkorådet i Piteå motivet med en travhäst (Memento 1994/1: 22).
- 16 I protokollen står dock inget om detta, utan här har jag fått bygga på intervjuuppgifter.
- 17 I Strömstad ville sönerna, boende i Göteborg, till en vid mitten av 1990-talet avliden sjöman avbilda en tankbåt på gravstenen. De kyrkogårdsansvariga var emellertid motvilliga, eftersom en tankbåt upplevdes som något främmande som inte förekommit förut på kyrkogården. Sönerna drog senare tillbaka sitt förslag med den ekonomiska motiveringen att det skulle bli alltför dyrt att tillverka en sådan gravsten. Därför behövde detta ärende inte gå så långt som till avslag. Några andra avslagsärenden har inte varit aktuella i Strömstad under 1990-talet.
- 18 Kap 1 par. 25, Norsk Lovtidend 1 1998: 5.
- 19 Anvisningar år 2000 från Kultur- og fritidsetaten Sandefjord kommune.
- 20 Jfr Gwyndaf 1999 om personligt utformade gravstenar i Wales.
- 21 Etiska och känslomässiga perspektiv på dessa fältarbeten har jag diskuterat i en festskrift 2001 till Bente Gullveig Alver (Gustavsson 2001). Fältarbeten på kyrkogårdarna i Prestebakke och Berg nära den svenska gränsen har utförts av Gunn Mona Ekornes vid Økomuseum Grenseland. Hovedfagsstudenter i etnologi, folkloristik och religionshistoria i Oslo har fältarbetat i Fredrikstad år 2001 inom ramen för en fältarbetskurs som jag har lett.
- 22 Med undantag av Göteborg och Oslo har jag studerat samtliga kyrkogårdar som finns i dessa städer. I Göteborg har jag valt ut förorten Tuve där många av invånarna arbetar på bilfabriken Volvo. I Oslo har jag studerat Nordre Gravlund,

- Vestre Gravlund, Vestre Aker, Gamle Aker och Vor Frelsers Gravlund.
- 23 Telefonintervjuer har förekommit i några fall när jag på kyrkogårdarna inte har träffat anhöriga som valt vissa speciella, dvs klart individuella motiv, t ex en nationsflagga eller vargar. Sommaren 2001 har jag gjort återbesök på en del kyrkogårdar för att träffa ytterligare anhöriga som valt individuella motiv. På så vis har jag kunnat utföra ytterligare intervjuer med en del anhöriga som jag inte träffat tidigare.
 - 24 Olika konstthantverk spelar likaså en framträdande roll vid sidan om tillverkning av gravstenar hos firman BroGranit i Svarteborg i mellersta Bohuslän, ett ungt företag som bildats på 1990-talet. Information om dess tjänster har lagts ut på internet med bildexempel i stället för att man tillhandahåller kataloger.
 - 25 Lov 32 kap. 1 par. kap 6, Norges Lov 2000: 2377.
 - 26 Ot prp nr 64 1994-1995, Forarbeid V 1996: 62f.
 - 27 Kap. 2 par. 3. Svensk författningssamling 1999: 306.
 - 28 I Dragsmark i Bohuslän finns det en mycket personligt utformad gravsten, i form av en strålände sol i ett stort hål inne i en hög stående natursten. Den är uppsatt över en kvinna född 1971 och hennes foster när modern och barnet dog samtidigt den 27 oktober 1995. Barnet markeras med «Dottern» utan namn.
 - 29 Längre tillbaka i tiden kunde den döde i stället få gravgåvor med sig i kistan (Hagberg 1937). Det gav emellertid ingen påminnelse för de anhöriga efter begravningen utan var mer inriktat på föreställningarna om den avlidnes tillvaro efter döden.
 - 30 Detta kan jämföras med att i USA publiceras brev till avlidna i tidningar, vilket folkloristen Linda Dégh ingående har studerat. Minnet av den döde och tanken på himlen står i centrum i breven. De publiceras ofta med ett foto av den avlidne och på årsdagen av dödsfallet (Dégh 1994: 153ff).
 - 31 Ett enda undantag som jag funnit, avser en 85-årig skeppare i fiskeläget Fisketången tillhörande Kungshamn som avled 1999 och som avbildades i svartvitt sittande i sin eka under en fisketur på äldre dagar.
 - 32 I Paris utförde jag en pilotstudie i detta avseende 2001.
 - 33 I äldre tid kunde enstaka gravar prydas med ett svartvitt foto av den döde, t ex på Stenkyrka kyrkogård vid 1900-talets början eller ett foto över en kvinna i Sandefjord från 1927. Sådana foton hade dock varit försvunna under mycket lång tid innan färgfoto i begränsad omfattning börjat uppträda på vissa håll i Norge och Sverige under 1990-talet.
 - 34 På Vestre Gravlund i Oslo fann jag enbart två fotografier och då endast över invandrare. I det ena fallet gällde det en zigenarkvinna född 1929 och död 1996, och i det andra fallet en flicka som avled tjugoett år gammal 1995.
 - 35 Änkan till den avlidne ville ha denna bild överst på stenen, men stenhuggerifirman satte den nederst på stenen med tanke på att den lättare skulle kunna bli godkänd av kyrkogårdsnämnden.
 - 36 Inom kusttätorten Sponvika alldeles invid svenska gränsen vid Svinesund markerades i en del fall längre tillbaka i tiden på Bergs kyrkogård namnet på hemorten precis som på den svenska sidan av gränsen.
 - 37 Ett inhugget skepp med förebilder i hållristningar förekommer på ett par urngravstenar tillhörande en och samma familj i Strömstad. Detta kan ses som en markering av regionen i norra Bohuslän där hållristningar är många och välkända och i Tanum t o m tillhör världsarvet.

- 38 Här hänvisas till att ekorren i norsk folktro varit ett positivt väsen, medan den i Sverige ansågs medföra otur (Schöön 2002: 134).
- 39 Vågskålen symboliserar sedan gammalt «lighed for loven, afvejning af parternes indlæg, og derefter: den retfærdige straf». Achen 1975: 187. Vågskålen som symbol för jurister finns avbildad i en broschyr utgiven av Centrala gravvårdskommittén i Stockholm.
- 40 Den danske heraldikern Sven Tito Achen noterar att eken historiskt sett representerar «de idealer, der karakteriserer den selvstændige, selvhjulpne, frie mand. Den står for borgerånd, politisk indsats, selvstyre, fædrelandskærlighed». Achen 1975: 45.
- 41 En dotter till en i Oslo år 2000 avliden åttioårig kvinna valde att skriva ut moderns efternamn före giftermålet, eftersom dottern bott så nära Vor Frelsers Gravlund i Oslo och sett alla exempel på äldre gravar där detta bruk förekom.
- 42 Ett enda undantag har jag funnit på en grav på Nordre Gravlund i Oslo med en inristad fotbollsspelare. Den avlidne mannen som var född 1908, avled 1976.
- 43 I fråga om äldre avbildningar av hundar se Thorsen 2001.
- 44 Human-Etisk Forbund är med i en internationell världsorganisation för humanister, International Humanist and Ethical Union. Uppgifterna bygger på broschyrmaterial utgivet av Human-Etisk Forbund 2001.
- 45 Samma text finner man också på gravstenen 1992 över en sextiofyraårig man på Sigelhult.
- 46 På en grav över en sjöman på Rönnängs kyrkogård 1991 kan man läsa texten: «I am rolling home across the sea».
- 47 På en grav på Klädesholmen finns den uppståndne Kristus avbildad vid sidan av den korsfäste Kristus på en gravsten 1993. Därmed markeras uppståndelse-motivet vid sidan av döds-motivet.
- 48 Det påminner om den bevingade hästen Pegasus i den grekiska mytologin. Biedermann 1991: 318f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Fredrikstad

Fredrikstad kirkelige fellesråd

Vedtekter for kirkegårder og gravlunder i Fredrikstad. 1994.

Vedtekter for kirkegårdene i Fredrikstad kommune. 1999.

Halden

Halden kirkelige fellesråd

Vedtekter for kirkegårdene i Halden. 1972.

Vedtekter for kirkegårdene i Halden kommune. 1999.

Oslo

Human-Etisk Forbund

Informationsbrochyrer utgivna 2001

Institutt for kulturstudier. Samlingsseksjonen. Oslo universitet

Icke registrerade intervjuer med anhöriga, personal vid stenhuggerifirmor och kyrkogårdspersonal

Fotografier tagna på kyrkogårdar och hos stenhuggerifirmor

Kirkelig fellelsråd

Vedtekter for kirkegårdene og gravlundene i Oslo. 1954.

Nye forskrifter for kirkegårdene og gravlundene i Oslo. 1994.

Vedtekter for kirkegårder og gravlunder i Oslo kommune. 1998.

Sandefjord

Sandefjord kommune. Kultur- og fritidsetaten

Vedtekter for kirkegårdene. 1999.

Sarpsborg

Kirkevergen i Sarpsborg

Vedtekter for kirkegårder. Sarpsborg kommune. 1993.

Vedtekter for kirkegårdene i Sarpsborg kommune. 1998.

Därtill kommer broschyrer, foton, kataloger, planscher och teckningar i stenhuggeriföretagens arkiv. De företag som kontaktats är följande:

Allt inom gravvård, Bleket, Tjörn; Briskeby Gravmonument, Oslo;

BroGranit, Svarteborg; Bullarens Gravvårdsstenhuggeri, Naverstad; C.

G. Karlssons Stenhuggeri, Sannäs; Fredrikstad Sten- & Monument-

forretning, Fredrikstad; Gravvårdsprodukter, Hunnebostrand; Grav-

vårdstjänst, Tossene; Johansen Monumenthuggeri, Skjeberg; Sandefjord

Stenhuggeri, Sandefjord; Skåra Stenindustri, Gressvik; Ströms Sten-

huggeri, Hälleviksstrand;

Tryckta källor och litteratur

Achen, Sven Tito, 1975: *Symboler omkring os*. København.

Alver, Bente Gullveig & Skjelbred, Ann Helene Bolstad, 1994: *I dødens skygge. Tradisjoner ved livets slutt*. Oslo.

Alver, Bente Gullveig, 1999: *Fra englevagt til englevinger. Myte, magi og mirakel i møte med det moderne*. Utg. av Bente Gullveig Alver m fl. Oslo.

Andliga vissångboken. 1989. Red. av Kjell-Åke Hamrén. Stockholm.

Berglund, Inger, 1994: *Kyrkogårdens meditative rum. Besøket – opplevelsen – gestaltningen*. Stockholm.

Biedermann, Hans, 1991: *Symbollexikonet*. Övers. av Paul Frisch och Joachim Retzlaff. Stockholm.

Bobusläningen. 1990-2002.

Bringéus, Nils-Arvid, 1997: *Skånsk kyrkogårdsvandring. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok*.

Bruce-Mitford, 1997: *Tegn & symboler fra hele verden*. Oversat av Kyrre

- Haugen Bakke & Eva Storsveen. Oslo.
- Bø, Olav, 1960: Øskjer i kyrkjemuren. *Norveg*.
- Cooper, J. C., 1993: *Symbol-Lex*. Oversatt av Bjarte Kaldhol. Oslo.
- Dahlby, Frithiof, 1968: *Symboler och tecken*. Stockholm.
- Dahlgren, Curt, 2000: *När döden skiljer oss åt ... Anonymitet och individualisering i dödsannonser: 1945-1999*. Stockholm.
- Dégh, Linda, 1994: *American Folklore and the Mass Media*. Bloomington & Indianapolis.
- Ferguson, George 1973: *Signs & Symbols in Christian Art*. Oxford.
- Forarbeid til Lovene 1996*. Bd V. 1996. Oslo.
- Fortidsvern. Medlemsblad for Fortidsminneforeningen*. 2000, nr 1.
- Gränsmöten. Kulturbistorisk antologi för Bohuslän, Dalsland och Østfold*. 1999. Red. av Rolf Danielsson & Anders Gustavsson. Strömstad.
- Gustavsson, Anders, 1966: *Begravningsplatserna i Lund ur social-geografisk aspekt i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet*. Stencil. Etnologiska institutionen. Lund.
- Gustavsson, Anders, 1980: *Minnesdrickning vid begravning*. Uppsala.
- Gustavsson, Anders, 1984: Rumours and Breaches of Norms in a Mission Congregation. *Ethnologia Scandinavica*.
- Gustavsson, Anders, 1986: Norskfödda kvinnor i bohuslänska kustorter. *Skärgård*.
- Gustavsson, Anders, 1992: *Nykterhetsrörelsens människor i Valla*. Uppsala.
- Gustavsson, Anders, 2001: Att forska om andras sorg. *Tradisjon*.
- Gustavsson, Anders, 2002: Gravstenar i Norge och Sverige ur symbolperspektiv. Kulturella skillnader mellan länderna under 1990-talet. *Din. Tidsskrift for religion og kultur*.
- Gwyndaf, Robin, 1999: "The Sorrow of all People ". Death, Grief and Comfort in a Welsh Rural Community. *Folk Religion. Continuity and Change*. Lisboa.
- Hagberg, Louise, 1937: *När döden gästar*. Stockholm.
- Hammar skjöld, Hans, Theorell, Anita & Wästberg, Per, 2001: *Minnets stigar*. Stockholm.
- Inskrifter och symboler på våra gravvårdar*. U. å. Utg. av Centrala Gravvårdskommittén. Stockholm.
- Kirkegården. Tidsskrift for planlegging, forvaltning og drift av kirkegårder*. 1998-. Oslo.
- Kirkegårdskultur*. 1990-1997. Bergen.
- Kjeldstadli, Knut, 1997: Hva er symboler? En introduksjon. *Dugnad*.
- Klingberg, Helge, 1992: *Kirkegårdens A B C*. Drangedal.
- Klingberg, Helge, 1996: *Kirkegårdsboka*. Drangedal.

- af Klintberg, Bengt, 1973: *Gasten i svensk folktradition*. Stockholm.
- Korff, Gottfried, 1997: Antisymbolik und Symbolanalytik in der Volkskunde. *Symbole. Zur Bedeutung der Zeichen in der Kultur*. Herausg. von Rolf Wilhelm Brednich & Heinz Schmitt. Münster, New York, München, Berlin.
- Kyrkogården*. 1990-2000. Utg. av Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund och Svenska eldbegängelseföreningen. Stockholm.
- Kyrkogårdens form och miljö. Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*. 1991. Utg. av Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation. Stockholm.
- Köstlin, Konrad, 1994: Die Wiederkehr der Engel. *Religion in Everyday Life*. Ed. by Nils-Arvid Bringéus. Stockholm.
- Ladenheim, Melissa, 1993: Å lese kulturlandskap. En analyse av norske kirkegårder. *Tradisjon*. 23.
- Larsén, Lena, 2000: Vad får eftervärlden veta? *Sten*, nr 3.
- Lewis, Katarina, 1997: *Schartauansk kvinnofrombet i tjugonde seklet. En religionsetnologisk studie*. Uddevalla.
- Memento. Tidning för begravningsbranschen*. 1990-2000.
- Nilsén, Anna, 1986: *Program och funktion i sentida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mäljarlandskapen och Finland 1400-1534*. Stockholm.
- Noring, Ann-Sofi, 1997: Den nationella minnesvården över Estonia-katastrofens offer. *Sten*.
- Norges Lover 1685-1995*. 1996. Oslo.
- Norges Lover 1687-1999*. 2000. Oslo.
- Norsk Lovtidend*. Avd. 1. 1998. Oslo.
- Pentikäinen, Juha, 1974: *De döda utan status*. Övers. Stockholm.
- Regeringens proposition 1990/91*. 1990. Stockholm.
- Reimers, Eva, 1999: Döden och identiteten. Gravar och begravingar som kulturell kommunikation. *Kulturella perspektiv*.
- Schöön, Ebbe, 2002: *Folketro om ödet och lyckan*. Stockholm.
- Skjelbred, Ann Helene Bolstad, 1995: Commemorating Stillborn and Miscarried Babies: Death Notices. *International Folklore Review*. Vol. 10.
- Sten*. 1990-2000. Saltsjö-Boo.
- Svensk författningssamling för 1963*. 1964. Stockholm.
- Svensk författningssamling 1990*. 1991. Stockholm.
- Svensk författningssamling 1999*. 2000. Stockholm.
- Den svenska sångboken*. 1998. Urval av Anders Palm och Johan Stenström. Stockholm.
- Symbole. Zur Bedeutung der Zeichen in der Kultur*. 1997. Herausg. von Rolf Wilhelm Brednich & Heinz Schmitt. Münster, New York, München, Berlin.

- Tanggaard, Per, 1977: "Jeg vet meg en søvn" ... En analyse av dødens plass og dødsritualenes funksjoner i samfunnet. *Det religiøse Norge. Religions sosiologiske artikler*. Red. av Pål Repstad. Oslo.
- Tanggaard, Per, 1994: Død og gravferd – privatisering og profesjonalisering. *Døden på norsk*. Red. av Olaf Aagedal. Oslo.
- Thorsen, Liv Emma, 2001: *Hund!: Fornuft og følelser*. Oslo.
- Ursin, J., 1949: *Kristne symboler. En håndbok*. Oslo.
- Wiggen, Geirr, 2000: *Quando corpus morietur ... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret*. Oslo.
- Whittick, Arnold, 1971: *Symbols. Signs and their Meaning and Uses in Design*. Second edition. London.
- Åkesson, Lynn, 1991: *De ovanligas betydelse*. Lund.
- Åkesson, Lynn, 1997: *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm.